

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**
Гуманітарно-педагогічний факультет

ПОГОДЖЕНО
Декан
гуманітарно-педагогічного
факультету
_____ Інна САВИЦЬКА
« _____ » _____ 2025 р.

ДОПУСКАЄТЬСЯ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач кафедри соціальної
роботи та реабілітації
_____ Ірина СОПІВНИК
« _____ » _____ 2025 р.

МАГІСТЕРСЬКА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему «Соціальна реабілітація неповнолітніх з протиправною
поведінкою»

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

Освітньо-професійна програма: «Соціально-психологічна реабілітація»

Орієнтація освітньої програми: освітньо-професійна

Гарант освітньої програми
доктор педагогічних наук, професор
(науковий ступінь та вчене звання)

(підпис)

Сопівник І. В.
(ПІБ)

Керівник магістерської кваліфікаційної роботи
кандидат педагогічних наук
(науковий ступінь та вчене звання)

(підпис)

Власенко К.О.
(ПІБ)

Виконав _____
(підпис)

Значківський Б.Л.
(ПІБ студента)

КИЇВ – 2025

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БІОРЕСУРСІВ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Гуманітарно-педагогічний факультет

ЗАТВЕРДЖУЮ

**Завідувач кафедри соціальної
роботи та реабілітації, доктор
педагогічних наук, професор**

_____ Ірина СОПІВНИК

«__» _____ 20__ р.

**З А В Д А Н Н Я
ДО ВИКОНАННЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ
РОБОТИ СТУДЕНТА**

Значківського Богдана Леонідовича

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

Освітньо-професійна програма: «Соціально-психологічна реабілітація»

Орієнтація освітньої програми: освітньо-професійна

Тема магістерської кваліфікаційної роботи «Соціальна реабілітація неповнолітніх з протиправною поведінкою»

затверджена наказом ректора НУБіП України від «20» 11. 2024 року № 2066 «С»

Термін подання завершеної роботи на кафедру 27 листопада 2025 р.

Вихідні дані до магістерської кваліфікаційної роботи: наукові розробки вітчизняних і зарубіжних учених; матеріали періодичних видань; навчальна та довідкова література з теми дослідження.

Перелік питань, що підлягають дослідженню:

1. З'ясувати соціальні умови виникнення і прояву девіацій поведінки у неповнолітніх
2. Вивчити український та міжнародний досвід соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою
3. Діагностувати рівні схильності неповнолітніх до протиправної поведінки
4. Розробити та експериментально перевірити ефективність програми соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою.

Дата видачі завдання «27» листопада 2024 р.

Керівник магістерської кваліфікаційної роботи _____ Власенко К.О.

Завдання прийняв до виконання _____ Значківський Б.Л.

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна магістерська робота на тему «Соціальна реабілітація неповнолітніх з протиправною поведінкою» має таку структуру: 1) картку магістерської кваліфікаційної роботи; 2) титульний аркуш; 3) завдання до виконання кваліфікаційної магістерської роботи; 4) реферат; 5) зміст; 6) вступ; 8) основна частина (III розділи); 9) загальні висновки; 10) список використаних джерел; 11) додатки. У роботі подано 2 додатки, 11 таблиць. Список використаних джерел складає 75 позицій. Загальний обсяг дипломної кваліфікаційної роботи – 85 сторінок.

У першому розділі висвітлено теоретичні основи соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою. Розглянуто сучасні наукові підходи до визначення поняття «протиправна поведінка», проаналізовано умови її виникнення, а також соціальні чинники, що впливають на розвиток девіацій у підлітковому віці. Визначено ключові ризики, тенденції та виклики, що зумовлюють потребу в оновленні підходів до реабілітації.

У другому розділі «Методичні засади соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою» розкрито методичні засади соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою. Проаналізовано український та міжнародний досвід соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою, визначено ефективні стратегії ресоціалізації та профілактики повторних правопорушень. Здійснено діагностику рівнів схильності неповнолітніх до протиправної поведінки.

У третьому розділі «Експериментальна робота з перевірки ефективності програми соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою» обґрунтовано, розроблено та впроваджено програму соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою. Подано опис етапів експериментальної роботи, наведено результати діагностики, здійснено аналіз динаміки схильності неповнолітніх до протиправної поведінки. Отримані результати

підтвердили ефективність розробленої програми та її вплив на покращення соціальної поведінки і зниження рівня девіантних проявів.

Ключові слова: соціальна реабілітація, неповнолітні, протиправна поведінка, девіації, соціальна адаптація, ресоціалізація, профілактика правопорушень, соціальна підтримка, діагностика, програма соціальної реабілітації.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ З ПРОТИПРАВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ.....	8
1.1. Протиправна поведінка неповнолітніх: сучасні наукові виклики та можливості вирішення.....	8
1.2. Соціальні умови виникнення і прояву девіацій поведінки.....	15
<i>Висновки до першого розділу</i>	<i>25</i>
РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ З ПРОТИПРАВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ.....	27
2.1. Український та міжнародний досвід соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою.....	27
2.2. Діагностика рівнів схильності неповнолітніх до протиправної поведінки..	36
<i>Висновки до другого розділу.....</i>	<i>45</i>
РОЗДІЛ III. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ПЕРЕВІРКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ З ПРОТИПРАВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ.....	47
3.1. Розробка та експериментальна перевірка ефективності програми соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою.....	47
3.2. Аналіз та інтерпретація результатів.....	54
<i>Висновки до третього розділу.....</i>	<i>59</i>
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	62
ДОДАТКИ.....	68

Вступ

Актуальність теми дослідження. Протиправна поведінка неповнолітніх залишається однією з найгостріших соціальних проблем сучасного суспільства. Її масштаби та наслідки виходять далеко за межі правової площини, оскільки торкаються психологічного благополуччя дитини, функціонування сім'ї та безпеки соціуму в цілому. У контексті сучасних викликів, серед яких соціальна нестабільність, наслідки війни, погіршення економічних умов та зростання кількості сімей у складних життєвих обставинах, проблема девіантної поведінки неповнолітніх набула особливої гостроти. Збільшення числа дітей, які мають досвід насильства, занедбаності, втрати соціальних зв'язків або перебування у стресогенних умовах, вимагає створення ефективних моделей соціальної реабілітації, спрямованих на їх безпечну ресоціалізацію та повернення до конструктивної взаємодії із соціумом.

Сучасна Україна особливо гостро потребує науково обґрунтованих підходів до роботи з неповнолітніми, які вже проявили протиправну або ризиковану поведінку. Йдеться не лише про корекцію поведінкових проявів, а передусім про комплексне відновлення особистісних, емоційних та соціальних ресурсів дитини. Саме тому дослідження процесів соціальної реабілітації, спрямованих на формування відповідальної поведінки, розвиток соціальних компетентностей та запобігання повторним правопорушенням, стає надзвичайно актуальним і суспільно значущим.

Аналіз наукових праць свідчить, що проблематика девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх широко представлена у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. Значний внесок у розробку концепцій ресоціалізації зробили такі вчені, як Т. Парсонс та Р. Мертон, які окреслили соціальні чинники формування поведінкових відхилень. Праці Г. Шелдона, Т. Лемерта та Е. Сазерленда дозволили глибше осмислити механізми девіантності та роль соціального оточення у становленні деструктивних моделей поведінки. У сфері дитячої та підліткової психології важливими є дослідження А. Бандури, який

підкреслював значення соціального навчання, та Е. Еріксона, що розкрив особливості кризових періодів розвитку.

Серед українських науковців вагомими є праці О. Безпалько, І. Зверевої, Т. Тарасової та інших дослідників, які розглядають умови формування асоціальної поведінки неповнолітніх, методи соціально-педагогічної профілактики та моделі реабілітації дітей групи ризику. Однак, попри значний науковий доробок, недостатньо вивченими залишаються питання комплексного поєднання психолого-педагогічних, соціальних та реабілітаційних механізмів, спрямованих на глибоку трансформацію поведінкових стратегій неповнолітніх і відновлення їх позитивного потенціалу.

Мета дослідження – обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності програми соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою.

Об'єкт дослідження – соціальна реабілітація неповнолітніх з протиправною поведінкою.

Предмет дослідження – програма соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних **завдань дослідження**:

1. З'ясувати соціальні умови виникнення і прояву девіацій поведінки у неповнолітніх;
2. Вивчити український та міжнародний досвід соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою;
3. Діагностувати рівні схильності неповнолітніх до протиправної поведінки;
4. Розробити та експериментально перевірити ефективність програми соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою.

Методи дослідження. На різних етапах дослідження було використано такі методи: теоретичні: аналіз та синтез наукової літератури з питань

соціальної реабілітації неповнолітніх, профілактики девіантної та делінквентної поведінки, особливостей підліткового розвитку; порівняльно-історичний метод – для простеження еволюції підходів до роботи з неповнолітніми правопорушниками у вітчизняній та зарубіжній педагогічній і психологічній думці; узагальнення – для формулювання власних теоретичних положень щодо ефективних механізмів соціальної реабілітації; моделювання – для створення авторської моделі реабілітаційної роботи з неповнолітніми, схильними до правопорушень. Емпіричні: аналіз діяльності – вивчення існуючих програм ресоціалізації, матеріалів служб у справах дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації, а також аналіз кейсів роботи з неповнолітніми, які мають прояви девіантної поведінки; опитування (анкетування, інтерв'ю) – для збору інформації про соціальні потреби підлітків, їхній досвід взаємодії з оточенням, чинники ризику та захисні фактори, а також для оцінки результативності запропонованих реабілітаційних заходів (з використанням стандартизованих методик, зокрема «Методики визначення схильності до девіантної поведінки» М. Горської, шкал адаптації та соціальної включеності); біографічний метод (аналіз окремих випадків) – для глибокого вивчення індивідуальних траєкторій підлітків та особливостей їх повернення до соціально прийнятної поведінки. Методи обробки даних: якісні методи аналізу (контент-аналіз, тематичний аналіз інтерв'ю) – для інтерпретації зібраних матеріалів; кількісні методи (математико-статистична обробка) – для встановлення зв'язків між рівнем соціальної адаптованості, наявністю підтримки та проявами девіантної поведінки.

Теоретико-методологічна основа дослідження базується на принципах системного підходу, що дає можливість розглядати соціальну реабілітацію неповнолітніх як складний, багаторівневий і цілісний процес; біопсихосоціальної моделі, яка враховує взаємодію біологічних, психологічних та соціальних чинників формування девіантної поведінки; положеннях теорії соціального навчання (А. Бандура), яка підкреслює роль соціального оточення

й наслідування у формуванні поведінкових патернів; а також концепції резилієнтності (resilience), що акцентує увагу на здатності підлітка долати труднощі та відновлюватися в умовах ризику.

Експериментальна база дослідження: Бершадський заклад загальної середньої освіти I-III ступенів №3, де проводилася діагностика протягом квітня – жовтня 2025 року. У дослідженні взяли участь 42 підлітка віком від 12 до 17 років, які мають ознаки девіантної та протиправної поведінки.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному поєднанні двох ключових напрямів реабілітації неповнолітніх: формування навичок соціально прийнятної поведінки (зовнішній соціальний ресурс) та розвитку психологічних захисних механізмів і життєстійкості (внутрішній ресурс). Запропонована модель реабілітації адаптована до сучасних умов функціонування українських соціальних інститутів та специфіки роботи з підлітками групи ризику.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання матеріалів дослідження для розробки програм соціальної та психокорекційної роботи з неповнолітніми, схильними до протиправної поведінки; створення тренінгових курсів для закладів соціальної сфери; удосконалення практики соціальних працівників, педагогів і психологів; а також у впровадженні результатів у систему професійної підготовки фахівців із соціальної роботи.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, 2 додатків (12 сторінок), списку використаних джерел (75 найменування). Повний обсяг роботи становить 85 сторінок. Робота містить 11 таблиць.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ З ПРОТИПРАВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

1.1. Протиправна поведінка неповнолітніх: сучасні наукові виклики та можливості вирішення

Актуальність проблеми девіантої поведінки в сучасному суспільстві зростає через процеси суспільної хисткості, послаблення моральних орієнтирів та зміни у системі цінностей. Особливо вразливими у цьому контексті є підлітки, які перебувають на перетині дитинства та дорослості. Саме цей етап відзначається підвищеною емоційністю, коливаннями самооцінки, потребою у визнанні, прагненням до самоствердження та здобуття автономії, що, у поєднанні з обмеженим життєвим досвідом, веде до сприятливих умов для виникнення відхилень у поведінці.

Поняття «девіантна поведінка» походить від латинського слова «*deviatio*», що означає «відхилення». У наукових працях це трактується як сукупність дій чи вчинків, що суперечать усталеним суспільним нормам, правилам, очікуванням або моральним засадам. При цьому необхідно усвідомлювати, що поняття норми та відхилення не є абсолютними. Те, що вважається відхиленням у певній культурі чи історичний період, може бути цілком прийнятним в іншій [13, с. 32].

Наслідки цих відступів у соціальній сфері становлять значну загрозу, причому як для самих юнаків та дівчат, так і для громади у цілому. З плином часу зростає тягар моральних, фінансових та психоемоційних втрат, що виникають внаслідок асоціальної діяльності молоді. Питання відхилень у поведінці неповнолітніх та наступного повернення їх до нормального життя довгий час займає ключові позиції у сферах психології, навчання та соціальної допомоги, проте в нинішніх обставинах воно набуло підвищеної важливості через широке охоплення та системний характер цих явищ.

Першим із науковців, хто дослідив девіацію як соціальне явище, був Еміль Дюркгейм, французький соціолог. У своїй знаковій роботі

«Самогубство» (1897 рік) він стверджував, що відхилення у поведінці є неминучим елементом будь-якого соціуму, оскільки повне дотримання норм усіма індивідами є недосяжним. Дюркгейм вважав, що відхід від загальноприйнятого має певну позитивну роль: він стимулює суспільний розвиток, сприяє оновленню системи цінностей та зміцненню моральних меж. Його бачення полягало в тому, що девіація - це не «соціальна хвороба», а необхідна умова для прогресу громади, адже саме через порушення існуючого порядку суспільство усвідомлює межі допустимого [5]. На основі цього підходу американський соціолог Роберт Мертон розробив теорію аномії, пояснюючи девіантність як наслідок розриву між культурно заохочуваними цілями (успіх, матеріальний добробут, престиж) та соціально прийнятними методами їх досягнення. Коли індивід не може реалізувати свої прагнення легальними шляхами, він вдається до альтернативних - часто асоціальних - способів. Серед молоді цей механізм проявляється особливо виразно: прагнучи до схвалення, вони через обмежені можливості та зовнішній контроль обирають моделі, що суперечать правилам [2, с. 14-17].

Психологія також активно займалася вивченням проблеми девіації. З позицій психоаналізу, Зігмунд Фрейд пояснював відхилення як результат внутрішнього зіткнення між несвідомими бажаннями, моральними обмеженнями (Супер-Его) та свідомою частиною особистості («Я» або Его). Якщо внутрішній контроль слабкий, а потяги надто сильні, людина починає порушувати норми. У підлітковому віці, коли формується самосвідомість, протиріччя між бажаннями та правилами часто досягають апогею, що підвищує ризик поведінкових відхилень [6].

Таким чином, девіантна поведінка – це складне, багатогранне явище, що виникає на перетині соціальних, психологічних та біологічних впливів. Це не просто результат «поганого виховання» чи «вродженої схильності до протиправних дій», а радше продукт глибокої взаємодії особистості та соціального середовища, в якому вона розвивається [3, с. 24-27].

У підлітковому віці девіація набуває особливої ваги, оскільки саме в цей період індивід активно конструює власні цінності, моральні орієнтири та життєву позицію, і будь-які відхилення від оптимального розвитку можуть призвести до формування стійких асоціальних моделей поведінки.

Підлітковий вік являє собою етап глибоких змін самості, коли відбувається становлення внутрішнього світу, вироблення системи цінностей, а також набуття самостійності у соціумі. Протягом цього періоду активно розвивається емоційність, моральне бачення світу та здатність до комунікації, що нерідко супроводжується внутрішніми конфліктами та переломними моментами. Саме з цієї причини підлітковий вік визнається критичним для виникнення відхилень у поведінці.

Соціологічні опитування також демонструють значну поширеність як психоемоційних негараздів, так і відхилень у моделях поведінки серед учнів старшої школи. Конкретно, приблизно три відсотки молоді у віці 9-10 класів мають офіційно підтвержені психічні проблеми, тоді як тридцять шість відсотків юнаків та двадцять вісім відсотків дівчат систематично споживають спиртні напої. Більше трьох тисяч підлітків стоять на особливому обліку у реабілітаційних закладах через алкогольні інтоксикації. Особливе занепокоєння викликає те, що вперше спробувати алкоголь діти нерідко роблять вже у 5–7 років, а середня вікова межа для початку вживання наркотичних речовин коливається від 11 до 14 років.

До факторів соціального впливу, насамперед, належать умови, в яких відбувається виховання у родині, ступінь інтеграції у суспільство та оточення. У дослідженнях Олександра Яременко наголошується, що сім'я є первинною ланкою соціалізації, і саме порушення сімейних взаємин часто лягає в основу девіацій. Батьківські суперечки, насильницькі дії, надмірна опіка або ж повна відсутність уваги, зловживання алкоголем чи аморальна поведінка дорослих формують у дитини хибне уявлення про прийнятні у соціумі правила. [1, с. 29-31].

Значну роль відіграє матеріальний стан родини. Фінансові труднощі, відсутність роботи у батьків, низький освітній рівень дорослих нерідко призводять до нестачі піклування про дитину, обмежених можливостей для її розвитку та організації вільного часу. Це створює сприятливий ґрунт для формування негативних поглядів та схильності до ризикованих вчинків.

Вагомим елементом є вплив групи однолітків. Прагнення бути прийнятим у своєму колі може підштовхнути підлітка до копіювання девіантних моделей поведінки, коли саме вони забезпечують йому певний статус чи підтримку. Теорія диференційованих асоціацій Е. Сазерленда пояснює: асоціальна поведінка стає наслідком засвоєння інформації через спілкування з тими, хто вже має подібні схильності.

Окрім того, відчутним є вплив медіа та цифрового простору. Соціальні мережі часто нав'язують викривлені уявлення про успіх, зовнішність, соціальне становище, пропагуючи агресію чи небезпечні дії. Надмірне перебування у віртуальному світі зменшує обсяг реального міжособистісного контакту, спричиняє емоційну ізоляцію, що, своєю чергою, може провокувати девіантні реакції.

Таким чином, чинники, що спричиняють відхилення у поведінці, є багатогранними. Їхня взаємодія утворює складну зону ризику, де кожен окремий випадок вимагає індивідуального аналізу.

У наш час питання невідповідної поведінки серед молоді розглядається у наукових колах як явище, що має безліч чинників, поєднуючи у собі соціальні, психологічні, освітні, біологічні та культурні аспекти становлення індивіда. Сучасна думка схиляється до того, що девіантність – це не просто порушення суспільних правил, а радше спосіб пристосування до оточення, форма протесту чи відповідь на конфлікти у процесі соціалізації. З огляду на це, способи теоретичного осмислення цієї проблематики охоплюють широкий спектр наукових галузей від соціології та психології до педагогіки, правознавства, антропології та філософії суспільства [2, с. 59-61].

З погляду психологічних доктрин, девіація постає як результат внутрішніх колізій індивідуума, де зіткнення між загальноприйнятими регуляторами та особистими потребами чи імпульсами породжує поведінкові відхилення. Прихильники психоаналізу (зокрема, Зигмунд Фройд, Альфред Адлер, Карл Юнг) зосереджували увагу на глибинних, несвідомих рушійних силах. Наприклад, Фройд припускав, що девіантні прояви можуть бути спровоковані придушенням чи невдоволенням (фрустрацією) інстинктивних поривів, яким бракує соціально схвалюваного вираження. Це твердження критично актуальне для юнацького періоду, часу формування особистісної сутності, оскільки незрілість моральних орієнтирів та підвищена афективність загострюють протиріччя між тим, ким людина є насправді («Я-реальне»), та тим, ким вона прагне бути («Я-ідеальне»).

У рамках гуманістичної течії (як-от погляди Карла Роджерса чи Абрахама Маслоу) девіантна поведінка розглядається як відповідь на брак можливостей для самореалізації особистості. Якщо соціум не створює умов для прийняття, підтримки чи розвитку потенціалу, підліток може шукати інші шляхи для самоствердження, навіть якщо вони виходять за межі встановлених суспільних норм. Даний підхід є особливо цінним для педагогічного спрямування, оскільки він акцентує увагу на необхідності не карати за відхилення, а розшифрувати його як індикацію глибинної кризи або не задоволених життєвих потреб [7, с. 19].

У нинішніх надбаннях соціального знання помітне зростання акцентів на об'єднавчих концепціях, які зводять до купи психологічні особливості індивіда, соціокультурні умови та чинники, що стосуються системи. Згідно з цими поглядами, ненормативна поведінка юнаків та дівчат постає як динаміка, де переплітаються індивідуальні характеристики, умови, створені в родині, впливи ближнього оточення (освітній заклад, однолітки, віртуальне середовище) та ширші суспільні обставини (фінансова хиткість, військова ситуація, зростання міст, переоцінка цінностей).

Напрацювання фахівців з України (зокрема, праці Л. Соханя, О. Яременка, В. Синьової) наголошують, що відхилення у підлітковому віці часто стають наслідком недостатнього морального формування, слабких навичок самоконтролю, емоційної вразливості та наслідування деструктивних зразків поведінки, поширених у суспільстві.

Отже, сучасні наукові погляди сходяться у думці, що відхилення у поведінці - це не лише 'відхід від норми', а багатогранний соціально-психологічний феномен, який вимагає комплексного вивчення з різних дисциплін. Воно може бути відображенням як внутрішнього неблагополуччя особистості, так і зовнішніх суспільних конфліктів, тому робота з такими підлітками має ґрунтуватися на багатогранній стратегії, що охоплює одночасно аспекти психології, педагогіки, соціальної роботи та правового регулювання [7, с. 49].

Нині суспільство переживає докорінну перебудову у соціальній, культурній та технологічній сферах, що неабияк позначається на процесах опанування соціальних норм молодим поколінням. Ці зсуви спричиняють виникнення новітніх форм відхиленої поведінки та ускладнюють застосування звичних методів нагляду та виховання. Серед ключових проблем сучасності, що живлять девіантні прояви серед молоді, виділяються надлишок інформації, стан соціальної нерегульованості, пристрасть до цифрових пристроїв, посилення випадків насильства, занепад традиційних сімейних засад, фінансова хиткість та знецінення ролі інституцій, відповідальних за соціалізацію [1, с. 9-13].

Епоха інформаційних технологій подарувала як нові можливості для розвитку, так і низку потенційних загроз. Юнаки та дівчата сьогодні перебувають у полоні цифрового світу, де формується паралельна дійсність із власним набором правил, норм та ідеалів. У цьому віртуальному просторі межі прийнятної поведінки стираються, а нагляд з боку старших стає ледь помітним. Соцмережі та онлайн-контент нерідко нав'язують установки агресії, надмірного задоволення, культу жорстокості чи демонстративного самоствердження. Як

наслідок, у підлітків формуються хибні уявлення про те, як можна соціально прийнятно себе виявити. Фахівці з психології наголошують, що саме у мережевому середовищі молодь найчастіше стикається з залякуванням, провокаціями та насильством в інтернеті, що може бути каталізатором як агресивних, так і саморуїнливих тенденцій у поведінці [8, с. 39].

Родина, що традиційно була центральною ланкою у процесі формування особистості, сьогодні переживає чималі негаразди. Неповні сім'ї, ті, що перебувають у стані кризи, або ж ті, члени яких виїхали за кордон, часто не в змозі забезпечити належний виховний рівень. Дефіцит емоційного зв'язку, або ж, навпаки, занадто жорсткий чи тотальний нагляд, слугують каталізатором для формування поведінкових відхилень. Особливо небезпечним є збіг батьківської байдужості та негативного впливу, що походить із вулиці чи віртуального простору, де підліток відчайдушно намагається знайти заміну родинному теплу та визнанню.

Фінансова нестабільність також тисне як потужний фактор стресу. Матеріальна скрута у домогосподарствах нерідко штовхає молодь до протиправних дій, дрібного хуліганства, чи зловживання різноманітними речовинами, що змінюють свідомість. Неповнолітні, позбавлені доступу до якісної освіти, можливостей для дозвілля та культурного зростання, потрапляють до зон ризику, де ненормативна поведінка постає як спосіб соціальної компенсації або ж просто як механізм виживання. [7, с. 19].

Ще однією проблемою є падіння авторитету освітніх закладів та їхніх працівників як еталонів моралі. Шкільне оточення часто перетворюється на арену змагань, напруги та стресу, а не на простір для духовного змужніння. Учні, не отримуючи належної підтримки від педагогів, починають шукати інші об'єднання, де девіантна поведінка може сприйматися як ознака сили чи незалежності.

Широкого розмаху набули й нові форми девіації: залежність від інтернету, розпалювання ненависті (хейтерство), залученість до деструктивних

віртуальних спільнот, кіберзалякування, надмірне захоплення азартними онлайн-іграми, а також схильність до радикальних ідей. Ці прояви складно виявити, адже вони часто залишаються невидимими для дорослих.

Таким чином, виклики сучасності формують новий погляд на причини відхилень у поведінці молоді. Вони стають не лише питанням, пов'язаним із вихованням чи суспільним контролем, а й індикатором того, як працюють адаптаційні механізми у суспільстві, що переживає кризу. Для ефективного протистояння цим викликам необхідні спільні зусилля державних органів, освітньої системи, фахівців-психологів, соціальних працівників, а також самих сімей, причому врахування необхідно робити з огляду на реалії нинішньої цифрової епохи [6, с. 49-55].

1.2. Соціальні умови виникнення і прояву девіацій поведінки

Девіантна поведінка є складною суспільно-психологічною явищем, яке відображає суперечності між індивідом та громадою, правилами і засадами соціуму та особистісними спрямуваннями людини. Поняття відхилення охоплює широкий діапазон форм ухилю від суспільних норм - від несуттєвих порушень етикету до вагомих злочинних вчинків. У фаховій літературі девіантна поведінка сприймається як наслідок поєднання внутрішніх та зовнішніх чинників, які конструюють особистість, її ціннісно-мотиваційну сферу, ступінь суспільної адаптації та ментальну витривалість. Дослідження суспільно-психологічних причин девіації дозволяє глибше осягнути сутність відхилених проявів, виявити джерела порушення правил та механізми, які штовхають людину до ухилю від загальноприйнятих зразків поведінки [7, с. 95].

У соціальній психології під поняттям «детермінанта» мають на увазі чинник, що обумовлює певне явище, тобто виступає його причиною чи умовою появи. Суспільно-психологічні чинники девіантної поведінки охоплюють великий набір факторів: від макросоціальних (економічні спади, суспільна нерівність, культурні зміни, державна хисткість) до мікросоціальних (родинні

зв'язки, міжлюдські суперечки, шкільне оточення, вплив гурту тощо). Кожен із цих рівнів формує певний ландшафт соціалізації, у межах якого особа засвоює норми, цінності, соціальні функції, способи самоствердження й реагування на складнощі.

Однією з головних соціальних причин девіантної поведінки є процес соціалізації, який визначає засвоєння індивідом суспільних правил та взірців поведінки. Якщо соціалізація відбувається за умов суперечливих вимог, подвійних критеріїв чи відсутності ясних орієнтирів, це створює основу для виникнення девіантних установок. Надзвичайно чутливими до таких впливів є діти та юнаки, адже саме у молодому віці відбувається формування особистості, самооцінки, суспільної ідентичності. Нестача позитивного суспільного досвіду, брак емоційної підтримки, авторитарність чи недбалість з боку дорослих формують у молодій людини почуття відчуження від громади, що часто видно у протиставленні себе суспільним нормам [3].

Вагоме значення у виникненні девіантної поведінки має родинне оточення. Сім'я є першим соціальним осередком, де дитина набуває досвіду спілкування, розуміє моральні орієнтири, вчиться взаємодії, емпатії, підзвітності. Якщо ж родинна атмосфера відзначається непорозуміннями, емоційною відстороненістю, надмірною опікою або жорстким наглядом, то формується викривлене розуміння суспільних взаємин. Негативні зразки поведінки батьків - напад, зловживання спиртними напоями, неправда, уникнення відповідальності - можуть ставати прикладом для наслідування. Дитина засвоює девіантні методи реагування на напругу і суперечності як прийнятні. За цих умов формуються не лише поведінкові, а й емоційно-вольові проблеми: імпульсивність, ворожість, занепокоєння, нерішучість у собі, що посилює небезпеку відхилень у поведінці.

Суспільно-психологічний розбір відхиленої поведінки нездійснений без зваження впливу референтних колективів. Молодь надто схильна орієнтуватися на суд однолітків, прагнучи визнання та схвалення. Якщо колектив має

антисупільну орієнтацію, то його засади й правила можуть розходитися з загальноприйнятими. У подібних спільнотах утворюється особливий вид групової свідомості, де відхильна поведінка не лише виправдовується, а й здобуває статус звичаю [6].

Супільний тиск, намагання остерігатися відокремлення, бажання бути частиною певного об'єднання стають могутніми психологічними рушіями девіації. Як наслідок, підліток може чинити вчинки, що суперечать його власним поглядам, лише задля збереження належності до групи.

Не менш значущими є соціально-економічні фактори. Стан матеріального забезпечення сім'ї, можливість здобути якісну освіту, наявність доступу до культурних благ визначають ступінь супільної інтегрованості індивіда. Соціальна нерівність, безробіття, відсутність майбутнього спричиняють у молоді відчуття безпорадності, розчарування, зменшення рівня домагань. У таких обставинах відхильна поведінка може стати методом самоствердження чи опору проти несправедливості супільного ладу. Злочинність, наркоманія, агресивність, вандалізм чи показна асоціальність у цьому разі виконують роль умовного виклику супільству, яке не надало змоги реалізувати хист особистості законними методами [2, с. 15].

За сучасних обставин стрімких супільних трансформацій, інформаційного навантаження та непевності соціальних структур девіантна поведінка виступає не лише як індивідуальне відхилення, а як ознака загальної соціопсихологічної неадаптованості громади. Особа, гублячи відчуття приналежності до колективу, відчуває самотність, невизначеність, втрачає внутрішні орієнтири. За таких умов девіація приймає функцію особливого шляху пошуку сенсу, виклику або оборони від внутрішнього безладу. Супільний нагляд, який звично виконує роль урегулювання поведінки, поступово втрачає дієвість, що спричинює поширення сфери соціально прийнятного. У підсумку зростає число способів поведінки, які виходять за межі правил, але не завжди сприймаються як такі, що потребують виправлення.

Однією з головних психічних підстав девіації є викривлення сукупності надбань особистості. Цінності, як стрижень внутрішнього світу людини, творять її моральні орієнтири, окреслюють мірила добра й лиха, дозволеного й забороненого. У ході соціогенезу, що відбувається у хиткому оточенні, людина стикається з великою кількістю правил та еталонів поведінки. Ціннісний релятивізм веде до зникнення ясного бачення меж суспільно дозволеного. Коли світ транслює суперечливі сигнали - з одного боку, закликає до дотримання законів, а з іншого - виказує поблажливість до нехтування правилами, - це утворює когнітивний дисонанс, який індивід вирішує через девіантні вчинки.

Психологічна будова девіантної поведінки передбачає наявність внутрішнього протистояння між суспільним та особистісним. Людина може розуміти, що її вчинки суперечать правилам, але внутрішній тиск, фрустрація чи потреба у самоствердженні домінують над суспільними обмеженнями. Девіантна поведінка стає способом досягнення особистого відчуття волі, влади або важливості. Часто такі вчинки виконують заповнюючу роль - вони дають змогу особі відчувати себе потужною, впливовою, здатною змінити обставини, навіть якщо ці зміни мають руйнівний характер [1, с. 23].

Особливу функцію у формуванні девіантних ухилів відіграють механізми психологічного захисту. Вони спрямовані на зменшення внутрішнього напруження, проте часто спотворюють бачення дійсності. Заперечення, проєкція, раціоналізація, витіснення, компенсація - ці механізми можуть не лише допомагати особі пристосуватися, але й сприяти виправданню власних асоціальних кроків. Коли індивід звикає виправдовувати свої порушення як потрібні або слушні, він втрачає чутливість до етичних оцінок і спроможність до емпатії. Таким чином, психологічне пристосування відбувається коштом девіації.

Важливо підкреслити, що відхильна поведінка не завжди несе винятково несприятливий характер. Є так звані позитивні відхилення, коли особа відступає від суспільних норм у бік етичного чи мистецького зростання.

Новаторська діяльність, спротив несправедливим правилам, прагнення до суспільних трансформацій також є різновидами девіації, але з добрим потенціалом. Проте об'єктом соціального вивчення частіше стають руйнівні відступи, що загрожують ладу громади та особистісній цілісності індивіда.

До головних різновидів руйнівної відхильної поведінки відносять задирницьку, правопорушну, залежну, самознищену, замкнуту та соціально неактивну поведінку. Кожен із цих типів має власні психологічні підстави, способи вияву та суспільні результати. Задирницька поведінка спирається на деструктивні емоційні стани - лють, неприязнь, образу. Її головна мета - спричинити шкоду іншій особі чи групі, фізично або емоційно [6, с. 32].

Задирство може бути відгуком на зневагу, відчуття несправедливості чи невизнання. Вона часто є методом повернути самооцінку й володіння над обставинами. У юнацькому віці задирницькі дії можуть набувати показового вигляду, виконуючи роль самоутвердження перед однолітками.

Делінквентні дії охоплюють вчинки, що порушують правові устави - крадіжки, обмани, хуліганство, нищення майна та подібне. Її соціальними рушіями є викривлення моральних орієнтирів, брак емпатії, низький рівень самоконтролю, а також вплив криміногенних груп. Особа, яка не відчуває власної спільності з суспільством, часто бачить закон як зовнішній тиск, а не як внутрішній етичний орієнтир. Така відстороненість формує психологічну основу для порушення суспільних норм. Делінквентність часто є виявом глибшої проблеми - втрати віри у соціальні структури та власних можливостей самореалізації законними шляхами [3].

Адиктивна поведінка стосується прагнення змінити свій психічний стан через споживання психоактивних речовин або надмірне залучення в певну діяльність - азартні ігри, комп'ютерні забавки, мережі, шопінг тощо. Її психологічним ґрунтом є фрустрація, емоційна нестабільність та потреба у психічному спокої, якого людина намагається досягти штучними засобами. Адикція виконує роль утечі від дійсності, компенсує нестачу любові, уваги чи

мети. У молоді такі прояви часто стають методом емоційної саморегуляції, коли бракує зрілих способів долати напругу. У зрілому віці адиктивна поведінка перетворюється на форму залежності, що руйнує індивіда та суспільні зв'язки.

Саморуйнівні дії виражаються у схильності до самознищення - це можуть бути думки про самогубство, аутоагресія, занедбання догляду за собою, ризиковані заходи. Такі вчинки часто мають глибокі психологічні причини - почуття провини, безвихідності, втрати життєвого сенсу, внутрішньої порожнечі. Людина, яка не бачить шляху змінити обставини, спрямовує агресію досередини себе. Соціальною підставою таких виявів є відсутність підтримки, ізоляція, нерозуміння з боку важливих людей. Особливо загрозливим є те, що в сучасному світі суїцидальна поведінка нерідко ідеалізується або набуває рис демонстративності, коли особа намагається через неї висловити опір чи привернути увагу [19, с. 15].

Окрема група охоплює аутичну чи соціально відокремлену поведінку, що відзначається відчуженням, уникненням контактів, зменшенням активності у взаємодії з довкіллям. Вона може бути відгуком на тривалу фрустрацію, міжособистісні суперечки або невдачі. Особа з аутичною поведінкою часто має занижену самооцінку, підвищену вразливість, побоювання відторгнення. Такі прояви нерідко передують більш серйозним формам відхилень, адже ізоляція посилює внутрішній тиск та зменшує здатність до соціального пристосування.

Соціально-інертна поведінка виявляється у байдужості до суспільних подій, ухилянні від обов'язків, апатії, втраті зацікавлення до життя. Вона може бути наслідком затяжного стресу, емоційного виснаження чи депресії. Пасивне відхилення є загрозливим тим, що руйнує суспільну діяльність та громадянське усвідомлення, створюючи підґрунтя для подальшої маргіналізації індивіда. Особа, яка не бачить сенсу у власній участі у соціальному житті, легко піддається маніпуляціям, стає об'єктом впливу руйнівних доктрин.

Окрім внутрішньоособистісних чинників, на формування відхиленої поведінки відчутно впливають культурні та медійні аспекти. Сучасний інформаційний простір пропонує людині велику кількість зразків поведінки, серед яких далекі не всі є суспільно прийнятними. Рекламна індустрія, кіно, соціальні мережі, музика й блогосфера часто розпалюють культ насилля, гедонізму, легких прибутків і безвідповідальності. Молодь, сприймаючи такі приклади як критерії успіху, намагається їх копіювати, не розуміючи деструктивності цих моделей. Формується омана, що відхилена поведінка - це шлях до волі або самовираження, тоді як насправді вона веде до соціального відчуження та деградації особистості [32, с. 9].

Процедура формування девіантної особистості є поступовою та багатовимірною, вона відображає складну взаємодію між психологічними ознаками індивіда та суспільним оточенням, у котрому він зростає. В основі цього процесу лежить порушення рівноваги між потребами та можливостями їх соціально прийнятного задоволення. Особа, котра не може реалізувати власні прагнення законними шляхами, починає шукати замісні, часто асоціальні способи самоствердження. У цьому значенні девіація виступає не лише як руйнація, а й як спроба пристосування, хоча й невдала, до суперечливих умов соціальної дійсності. Саме тому науковці підкреслюють, що девіантна поведінка має подвійну природу: вона водночас є і виявом порушення соціальної стабільності, і способом внутрішнього доповнення індивіда [37].

Психологічні механізми творення девіантної особистості охоплюють як свідомі, так і підсвідомі процеси. На початкових етапах соціалізації дитина переймає зразки поведінки через уподібнення до батьків та важливих дорослих. Якщо ці зразки містять елементи агресії, зневаги чи впливу, вони закріплюються як належні. У подальшому це закладає ґрунт для викривлення морального розуміння. Людина припиняє відчувати внутрішній спротив між власними вчинками та суспільними засадами, оскільки набір вартостей, засвоєний у дитинстві, не містить засобів саморегуляції та етичної оцінки.

Поступово твориться зсув наголосів із загальних цінностей на індивідуалістичні, де головним мірилом стає користь, міць або панування [4, с. 55].

Особистісна деформація, що супроводжує відхилення, виявляється у зміні структури мотивів і поглядів. Особа, яка не довіряє соціуму, сприймає правила як ворожі, а інших - як можливу небезпеку. У неї формується внутрішня настанова «світ супроти мене», що стимулює шукання відшкодувань через панування, агресію або маніпуляції. Для таких індивідів властива амбівалентність самооцінки - поєднання зовнішньої впевненості з потаємною непевненістю у собі. Зовнішня ворожість чи зухвалість часто є захисною реакцією на внутрішню вразливість та страх бути відторгнутим. Таким чином, девіантна поведінка виступає своєрідним психологічним бар'єром, що дозволяє людині замаскувати свої слабкі риси [43, с. 45].

Соціальне оточення не лише формує, а й утримує відхиляючі тенденції. Якщо суспільство мириться з обманом, насильством чи корупцією, вони стають частиною суспільної норми, і девіантна поведінка втрачає свій засуджувальний характер. Це явище описують як соціальну аномію - стан, коли усталені цінності втрачають вплив, а нові ще не сформувалися. У таких умовах індивід позбавляється зрозумілих етичних орієнтирів і змушений сам визначати, що є благом, а що - злом. Брак узгоджених правил породжує непевність і моральну дезорієнтацію, що створює підстави для посилення девіантності на всіх рівнях суспільної взаємодії.

Одним із найважливіших соціо-психологічних чинників девіації є феномен маргіналізації. Маргінальна особа опиняється поміж двома світами - вона вже не належить цілком до минулого соціального оточення, але ще не увійшла в нове. Такий посередницький стан супроводжується відчуттям хисткості, самоти, відчуження. Людина втрачає підґрунтя в системі суспільних зв'язків та шукає замісні спільноти, де зможе відновити почуття причетності. Нерідко такими об'єднаннями стають групи з девіантною орієнтацією, що

заповнюють прогалину прийняття через спільне порушення правил. Таким чином, девіантна поведінка стає не просто особистим рішенням, а наслідком потреби у соціальній ідентичності.

Психологічна сторона маргіналізації полягає в тому, що особа, позбавлена суспільної опори, втрачає уміння конструктивно вирішувати складнощі. Вона бачить себе жертвою обставин, а соціум - джерелом несправедливості. Такий спосіб мислення стимулює формування віктимності, тобто схильності до прийняття ролі постраждалого. Віктимна особистість може несвідомо спричиняти ситуації, в яких підтверджується її уявлення про власну безпомічність. Цей процес посилює девіантні нахили, адже діяльність, спрямована на ухилення від обов'язку, позбавляє людину шансу на самостійний поступ [32].

Не менш вагомим чинником є соціальна напруга, що збирається внаслідок тривалого впливу стресових факторів - економічної хисткості, суспільної несправедливості, інформаційного тиску. За таких умов зростає ступінь тривожності, агресії, неприязні. Люди починають відшукувати «винуватців» у своїх невдачах, що веде до розколу суспільства. Групові форми відхилення, як-от вуличні безлади, насильницькі акції протесту, екстремізм, часто є наслідком накопиченої фрустрації, яка не знаходить спокійного виходу. Відхилені поведінка у цьому випадку набуває суспільного розмаху, перетворюючись із особистісного порушення правил на спільний опір проти наявного устрою.

У передумовах сучасного соціуму необхідно брати до уваги вплив цифрового середовища на становлення відхилених моделей поведінки. Інтернет-простір формує хибне уявлення про безкарність, анонімність та свавілля, що сприяє виникненню нових видів відхилення - кібербулінгу, інтернет-шахрайства, хакерства, розповсюдження руйнівного контенту. Цифрова комунікація послаблює громадські перешкоди, які стримують особу від порушень у дійсності. Водночас віртуальні об'єднання часто створюють

власні правила й засади, котрі можуть суперечити етичним засадам громади. Отже, кіберпростір стає оточенням, де відхилення не лише поновлюється, але й набуває свіжих рис та розмірів.

Соціальні наслідки відхильної поведінки мають комплексний характер. На індивідуальному рівні вона спричиняє дезінтеграцію особистості, втрату суспільних зв'язків, емоційну нестабільність, психологічні травми. Особа, яка постійно порушує соціальні еталони, поступово втрачає здатність до емпатії, самооцінки, підзвітності. На міжособистісному рівні відхилення руйнує довіру, спричиняє суперечки, зменшує згуртованість колективів. На загальнодержавному рівні вона послаблює суспільні інституції, сприяє поширенню жорстокості, правового нігілізму, морального релятивізму. У підсумку соціум втрачає здатність до самоорганізації та морального нагляду, що веде до соціальної ентропії [11, с. 41].

Водночас девіантна поведінка може мати й приховану функцію - виявлення суспільних неузгодженостей, які потребують вирішення. Вона демонструє межі дієвості соціальних норм, привертає увагу до питань, які не помічає система. У цьому значенні відхилення виступає як показник трансформацій, що відбуваються в суспільстві, і спонукає до пошуку нових форм суспільної рівноваги. Таким чином, її повне знищення є неможливим і навіть недоцільним. Завдання полягає не в усуненні відхилення як явища, а у створенні умов, за яких воно не перетворюється на руйнівні форми, а скеровується у конструктивний бік.

Сучасні соціальні способи розглядають девіантну поведінку як багатовимірне явище, у якому сплітаються індивідуальні, групові та культурні складники. Особа не є млявою жертвою обставин - вона завжди має спроможність до самоврядування і власного розвитку. Утім, здійснення цього потенціалу можливе лише за умови допомоги з боку суспільства - родини, закладу освіти, спільноти. Саме ці структури формують простір, де закладаються моральні критерії, набуваються уміння соціальної

відповідальності, витривалості, гідності. Без адекватної суспільної підтримки навіть найстійкіша особистість може потрапити у полон відхилення, адже соціум є не лише джерелом засад, а й системою психологічного захисту людини від безладу зовнішнього світу.

Висновки до першого розділу

З'ясовано, що соціальна реабілітація неповнолітніх з протиправною поведінкою є складним і багатогранним процесом, спрямованим на відновлення соціального статусу, моральних орієнтацій, навичок конструктивної взаємодії з суспільством та особистісного самоконтролю. Вона охоплює систему педагогічних, психологічних, соціальних і правових заходів, метою яких є формування в підлітка здатності до саморегуляції, відповідальності та свідомого дотримання соціальних норм. Особливе значення в цьому процесі мають гуманістичний підхід, принцип індивідуалізації, створення безпечного і підтримувального середовища, у якому неповнолітній має змогу усвідомити власні помилки та відновити позитивну соціальну поведінку.

Доведено, що ефективність соціальної реабілітації безпосередньо залежить від рівня взаємодії різних соціальних інститутів — сім'ї, школи, правоохоронних органів, соціальних служб та громадських організацій. Кожен з них виконує власну функцію у процесі ресоціалізації неповнолітнього, забезпечуючи комплексний вплив на його свідомість, емоційно-вольову сферу та поведінкові стратегії. Важливою умовою результативності цього процесу є своєчасна діагностика причин девіантної поведінки, визначення особистісних потреб і можливостей підлітка, а також використання інтегрованих програм реабілітації, що поєднують педагогічні, психологічні та соціальні методи.

Виокремлено, що ключовими принципами соціальної реабілітації виступають гуманізація, системність, добровільність участі, опора на позитивний потенціал особистості та орієнтація на майбутнє. Реабілітаційна робота не повинна обмежуватися лише виправленням девіантних форм

поведінки, а має бути спрямована на розвиток внутрішньої мотивації до самозміни, формування соціально прийнятних цінностей та навичок соціальної адаптації. Важливим є також створення сприятливих умов для соціального включення неповнолітнього у навчальне, трудове та культурне середовище, що сприяє відновленню позитивного життєвого досвіду.

Розглянуто, що теоретичні основи соціальної реабілітації формуються на перетині педагогіки, психології, соціології та юриспруденції, що забезпечує міждисциплінарний підхід до вивчення проблеми. Науковці підкреслюють, що лише поєднання корекційно-виховних, соціально-підтримувальних і профілактичних технологій може забезпечити стабільний результат у поверненні неповнолітнього до повноцінного життя в суспільстві. Таким чином, теоретичне осмислення сутності, принципів і механізмів соціально-педагогічної реабілітації створює основу для розроблення ефективних практичних моделей допомоги дітям і підліткам з протиправною поведінкою.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ З ПРОТИПРАВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

2.1. Український та міжнародний досвід соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою

Проблема соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою залишається однією з найактуальніших у системі соціально-педагогічної роботи. Сучасне суспільство стикається з численними викликами, що впливають на підліткову свідомість: економічні нестабільності, руйнування сімейних зв'язків, поширення деструктивних субкультур, дефіцит уваги з боку батьків, інформаційне перевантаження. Усе це створює умови, за яких неповнолітній може втратити орієнтири, опинитися на межі моральних норм і соціальних правил. Тому реабілітаційна діяльність, спрямована на подолання девіантних форм поведінки, має не лише виправний, а й гуманістичний зміст — відновлення особистості, її здатності жити в суспільстві без порушення норм права [21].

Вітчизняний досвід соціальної реабілітації сформувався на основі поєднання педагогічних, психологічних і правових практик. Його головна мета — не покарання, а допомога, адаптація, корекція соціальної поведінки. У свою чергу, зарубіжні системи реабілітації наголошують на ранньому втручанні, міжвідомчій співпраці та ресоціалізації через освіту, працю і волонтерство. Порівняння цих моделей дозволяє глибше зрозуміти, якими шляхами суспільство може повернути неповнолітнього до повноцінного життя. Українська модель соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою формувалася під впливом історичних, соціокультурних і правових традицій. Упродовж останніх десятиліть вітчизняна система поступово відходить від карально-репресивної парадигми до гуманістичної, орієнтованої на дитину. Це зумовлено розумінням того, що навіть підліток, який вчинив

злочин, є передусім особистістю, котра потребує підтримки, співчуття та умов для змін.

Однією з центральних ланок української системи є центри соціальної реабілітації дітей, які працюють із неповнолітніми, що зазнали соціального сирітства, насильства або проявили асоціальні форми поведінки. Тут фахівці створюють умови для відновлення базових життєвих навичок, формування позитивного ставлення до суспільства, розвитку самоповаги та відповідальності. Центри соціальної та соціально-психологічної реабілітації дітей в Україні відіграють важливу роль у підтримці неповнолітніх, які пережили соціальне сирітство, насильство чи мають прояви асоціальної поведінки. Серед таких закладів можна виокремити Чернігівський та Ніжинський центри соціально-психологічної реабілітації, що забезпечують дітям безпечне середовище, психологічну підтримку та можливість відновити базові соціальні навички.

До цієї системи належить також Сумський центр соціально-психологічної реабілітації, де фахівці працюють над подоланням емоційних травм, формуванням відповідальності, розвитком навичок спілкування та адаптації до суспільства. В Україні діють і більш спеціалізовані заклади, як-от центри «Надії та Зцілення» громадської організації Save Ukraine, орієнтовані на надання комплексної допомоги дітям, постраждалим від військових дій, депортацій або психологічного насильства. Важливим прикладом є й Фонтанська школа біля Одеси, яка поєднує освітню та реабілітаційну функції, спрямовані на корекцію поведінки та соціальну адаптацію підлітків із проблемних сімей. Усі ці заклади створюють умови для формування усвідомленого ставлення до власного життя, розвитку самоповаги, відновлення почуття безпеки та поступової інтеграції неповнолітніх у суспільство.

Особлива увага приділяється роботі з сім'єю: навіть якщо дитина тимчасово перебуває в інституції, метою є її повернення у родинне середовище, якщо це можливо та безпечно. Суттєвим елементом українського досвіду є

індивідуальний підхід до кожного неповнолітнього. Соціальні педагоги, психологи, юристи та медики розробляють персональні програми реабілітації, у яких визначаються не лише причини девіантної поведінки, а й конкретні шляхи подолання проблем. Наприклад, якщо протиправні дії пов'язані з дефіцитом батьківської уваги, акцент робиться на сімейній терапії, якщо ж із низькою успішністю — на освітньому супроводі та підтримці мотивації до навчання. [36].

В українській практиці соціальної реабілітації можна навести цілком конкретні приклади роботи з сім'єю та застосування індивідуальних програм. У Чернігівському центрі соціально-психологічної реабілітації дітей фахівці регулярно проводять сімейні консультації, під час яких допомагають батькам відновити навички відповідального виховання. Якщо дитина потрапила до центру через конфлікти вдома або емоційну занедбаність, психологи організують цикли спільних занять «дитина–батьки», спрямовані на відновлення довіри. У випадках, коли підліток демонструє агресивну або протестну поведінку, що провокувалася сімейними проблемами, спеціалісти центру розробляють індивідуальну програму, де поєднуються сімейна терапія, корекційні заняття та поступове повернення підлітка до стабільного родинного середовища.

Подібна практика застосовується і в Сумському центрі соціально-психологічної реабілітації, де кожній дитині складають персональний план роботи, у якому враховують не лише причини девіантної поведінки, а й конкретні потреби у навчанні, медичній та психологічній підтримці. Наприклад, якщо підліток мав пропуски школи й низьку успішність, у програму включають додаткові освітні заняття, консультації з педагогом та роботу з мотивацією до навчання. Якщо ж поведінкові порушення були пов'язані з впливом вулиці або асоціального оточення, спеціалісти організують соціально орієнтовані тренінги, гурткову діяльність та контрольоване середовище, де дитина поступово засвоює конструктивні моделі

поведінки. Такі реальні кейси демонструють, що українська система не обмежується формальними заходами, а працює точково, відповідно до потреб кожного неповнолітнього.

Важливу роль у реабілітації відіграє співпраця з правоохоронними органами. Останні роки в Україні активно розвиваються програми пробації для неповнолітніх — система, яка дозволяє уникнути тюремного ув'язнення, замінивши його контролем і підтримкою у громаді. Пробаційні інспектори працюють над тим, щоб підліток не лише не повторив правопорушення, а й отримав реальні шанси на новий старт — працевлаштування, освіти, відновлення стосунків з родиною. Також позитивно зарекомендували себе соціальні ініціативи громадських організацій. Подібну підтримку здійснює й організація «Ла Страда-Україна», яка реалізує програми профілактики насильства, навчає дітей методів безпечної поведінки, проводить консультації для сімей і забезпечує кризову психологічну підтримку.

У великих містах активно працюють молодіжні простори, що діють при громадських організаціях, зокрема ініціативи «Будуємо Україну Разом (БУР)», де підлітки долучаються до волонтерських проєктів, розвивають відповідальність, комунікативні навички та отримують наставницьку підтримку дорослих. В Україні діють волонтерські та благодійні проєкти, які організують тренінги з життєвих навичок, творчі гуртки, спортивні секції, а також надають психологічну допомогу дітям, що опинилися у конфлікті із законом. Такий підхід допомагає неповнолітньому відчувати, що він не ізольований, а прийнятий суспільством, що його досвід — не тавро, а шанс змінитися.

Разом із тим вітчизняна практика стикається з низкою труднощів. Це нестача кваліфікованих кадрів, обмежене фінансування, недостатня кількість спеціалізованих закладів у регіонах, а також слабка взаємодія між соціальними службами, школами, поліцією та судами. Проте навіть за цих умов помітна

тенденція до гуманізації підходів, пошуку ефективних форм реабілітації через культуру, освіту та громадську активність.

Важливою особливістю вітчизняного досвіду є інтеграція різних видів корекційних заходів. Наприклад, у школах та спеціалізованих закладах практикуються психологічні тренінги та групові заняття, спрямовані на розвиток соціальних навичок, самоконтролю та емоційної стабільності. Паралельно застосовуються індивідуальні консультації психологів і соціальних педагогів, що дозволяє врахувати індивідуальні особливості кожного підлітка і більш ефективно впливати на його поведінку. У цьому сенсі вітчизняний підхід поєднує системність державних програм із гнучкістю локальних практик у школах та соціальних центрах. Досвід показує, що велике значення має робота з родиною. Сімейна підтримка, психологічне консультування батьків та залучення їх до процесу реабілітації дозволяє створювати сприятливе середовище для формування позитивних моделей поведінки.

Соціальні працівники активно працюють із родинами, організовують групи взаємопідтримки та навчальні програми, які допомагають батькам правильно реагувати на девіантну поведінку та навчати підлітка конструктивним способам спілкування і вирішення конфліктів. Ще однією особливістю української практики є використання соціально-освітніх ініціатив у спільнотах [11, с. 41]. Молодіжні центри, громадські організації та програми позашкільної зайнятості пропонують альтернативні форми дозвілля та творчої діяльності для неповнолітніх, що сприяє формуванню соціально прийнятних моделей поведінки. У цьому контексті досвід України наголошує на комплексності підходу: соціальна реабілітація поєднує психологічну допомогу, педагогічні заходи та соціальну підтримку сім'ї і громади.

Зарубіжна практика соціальної реабілітації неповнолітніх ґрунтується на принципах гуманізму, відновного правосуддя, індивідуального підходу та профілактики повторних правопорушень. У більшості країн світу дитина, навіть після вчинення злочину, розглядається не як злочинець, а як особа, що

потребує підтримки та допомоги. Такий підхід забезпечує ефективність реабілітаційних програм і дає реальний шанс повернути підлітка до повноцінного життя.

Скандинавська модель реабілітації неповнолітніх вважається однією з найгуманніших у світі. Тут домінує принцип “дитина не карається — їй допомагають”. Головна мета — не покарання, а створення умов для змін через підтримку, довіру та соціальне навчання. У Швеції вся система роботи з неповнолітніми побудована на міжвідомчій співпраці: поліція, соціальні служби, школи й психологічні центри працюють як єдина мережа. Якщо підліток порушує закон, насамперед до справи долучається муніципальна служба захисту дітей, яка оцінює ситуацію в сім’ї, виявляє проблеми у вихованні, психологічному стані, соціальному оточенні. Замість судового переслідування підлітку часто пропонують програму соціального навчання — серію зустрічей із психологом, участь у громадських проєктах, волонтерство або навчання новим професіям. [12, с. 14].

У Норвегії акцент робиться на медіації та відновному правосудді. Тут практикується зустріч правопорушника й потерпілого у присутності медіатора, де сторони обговорюють скоєне, емоції, шкоду й способи її відшкодування. У результаті підліток не лише компенсує збитки, а й набуває усвідомлення власної відповідальності. Така форма роботи довела свою ефективність: рівень рецидивів серед учасників програм медіації у Норвегії надзвичайно низький. Фінляндія, у свою чергу, реалізує підхід “ранньої допомоги”. Якщо виявляється, що підліток має схильність до агресії, прогулає школу або потрапив у ризикове середовище, йому одразу призначається соціальний куратор. Завдання фахівця — не контролювати, а допомагати, розмовляти, планувати майбутнє разом із дитиною. Успіх фінської системи пояснюється глибокою довірою суспільства до соціальних працівників і мінімальним втручанням каральних органів. [15].

Німеччина демонструє поєднання правових і педагогічних підходів. Тут головним інструментом є ювенальна юстиція, яка орієнтована на виховний вплив, а не на покарання. Суддя, розглядаючи справу неповнолітнього, зважає на обставини життя, рівень розвитку, сімейне оточення, психологічний стан. Часто вирок замінюється участю у спеціальній програмі ресоціалізації. Особливістю німецької системи є професійне навчання як форма реабілітації. Молодь, що опинилася у конфлікті із законом, залучається до центрів професійної освіти, де навчається практичним навичкам — від будівництва до кулінарії. Такі центри не лише готують до майбутньої праці, а й відновлюють віру підлітка у власні сили, показують альтернативу кримінальному шляху. Для кожного учасника створюється індивідуальний план розвитку, що включає психологічну допомогу, консультування з питань житла, працевлаштування й взаємин у сім'ї.

У Німеччині також розвинена практика «соціальних тренувальних таборів», де неповнолітні вчать колективній праці, самодисципліні, плануванню. Це не каральні установи, а освітньо-виховні простори з наставниками, які допомагають підлітку переосмислити життєві цінності. Завдяки цьому більшість вихованців після завершення програм не повертаються до правопорушень.

Французька система реабілітації неповнолітніх вирізняється орієнтацією на інтелектуальний і культурний розвиток дитини. Влада розглядає злочинність підлітків не як юридичну, а передусім як соціокультурну проблему. Тому робота спрямована на розширення світогляду, стимулювання творчої активності, розвиток емпатії та критичного мислення. Французькі центри соціальної адаптації часто функціонують як “будинки відкритих дверей”, де підлітки можуть навчатися мистецтву, музиці, театру, літературі, дизайну. Через творчість вони виражають емоції, усвідомлюють власні почуття, вчать саморегуляції. Водночас фахівці проводять індивідуальні психологічні консультації, спрямовані на подолання травм, страхів, агресії. Дослідження

показують, що саме мистецькі програми допомагають підліткам найшвидше повернутися до позитивної соціальної ролі.

Крім того, у Франції активно розвивається інститут наставництва. За кожним неповнолітнім закріплюється дорослий волонтер або педагог-наставник, який регулярно спілкується з ним, допомагає вирішувати побутові й емоційні труднощі, стає прикладом для наслідування. Такий особистісний зв'язок часто виявляється вирішальним у процесі реабілітації [17, с. 40].

У Сполучених Штатах і Канаді переважає комунітарна модель реабілітації, де громада бере активну участь у виправленні неповнолітніх правопорушників. Тут діють тисячі центрів ювенальної пробації, у яких працюють соціальні працівники, психологи, юристи та освітяни. Головна ідея — дати підлітку можливість залишитися в суспільстві, не ізолюючи його, але забезпечивши контроль і підтримку. Неповнолітнім пропонують альтернативу тюремному покаранню — участь у суспільно корисних програмах, навчання, обов'язкові консультації з психологом або соціальним наставником. Часто підлітків залучають до волонтерських проєктів: допомоги літнім людям, участі у благоустрої міста, роботі в притулках для тварин. Таким чином формується відповідальність, емпатія, почуття корисності та причетності до спільноти.

Канадська система робить акцент на етнокультурному підході. У програми реабілітації активно залучаються громади корінних народів, релігійні та культурні організації, які пропонують власні моделі виховання, засновані на традиційних цінностях, духовності та взаємній підтримці. Це особливо важливо для багатокультурних суспільств, де соціальні відмінності можуть стати причиною відчуження та девіацій.

Японська модель має свою унікальність, оскільки спирається на культурну традицію колективної відповідальності та морального виховання. Тут панує переконання, що девіантна поведінка — це не лише особистісна помилка, а й результат недосконалого соціального середовища. У Японії широко застосовуються виховні доми — невеликі заклади сімейного типу, де

підлітки живуть під наглядом педагогів, відвідують школу, беруть участь у спільній праці та побуті. Кожен день розпланований: навчання, спорт, колективні справи, приготування їжі, прибирання. Через порядок і самодисципліну дитина вчиться відповідальності, взаємоповазі, терпінню. Особливу роль у системі відіграють «суспільні наставники» – звичайні громадяни, які добровільно допомагають дітям, що повернулися з реабілітаційних закладів. Вони відвідують підлітків, допомагають знайти роботу, вступити до школи, відновити стосунки з родиною. Такий елемент громадської участі в Японії має глибоке моральне значення: дитина бачить, що суспільство готове її прийняти. [9, с. 11].

Порівнюючи український та зарубіжний досвід, можна побачити як спільні риси, так і принципові відмінності. Спільним є усвідомлення, що соціальна реабілітація неповнолітніх має на меті не покарання, а формування нових соціальних орієнтирів, розвиток самосвідомості, відновлення стосунків із суспільством. Відмінності ж полягають у рівні системності, міжвідомчої координації та ролі громади. Якщо в Україні основне навантаження несуть державні структури (соціальні служби, освітні заклади, органи пробації), то в більшості зарубіжних країн до процесу активно залучені громади, волонтери, приватний сектор. Там соціальна реабілітація розглядається як спільна відповідальність суспільства, а не лише держави.

Зарубіжні моделі вирізняються також гнучкістю та орієнтацією на профілактику. Вони прагнуть не допустити ізоляції підлітка, адже саме ізоляція часто посилює девіацію. В Україні ж поки що переважає реактивна модель — робота починається лише після правопорушення. Водночас поступово формується тенденція до змін: розвиваються програми пробації, наставництва, медіації, волонтерські ініціативи.

Міжнародний досвід переконливо доводить, що найефективніша соціальна реабілітація базується на довірі, партнерстві та особистісній підтримці. Гуманістичний підхід, властивий скандинавським і

західноєвропейським країнам, сприяє не лише зменшенню злочинності серед неповнолітніх, а й зміцненню соціальної згуртованості. Вітчизняна практика поступово переймає ці принципи, адаптуючи їх до українських реалій. [16, с. 47].

Майбутнє системи соціальної реабілітації неповнолітніх в Україні пов'язане з розвитком партнерства між державою, громадою та родиною, зростанням ролі соціальних педагогів, психологів і волонтерів. Лише об'єднавши ці зусилля, можна створити середовище, у якому кожна дитина, навіть після помилки, матиме шанс на нове життя.

2.2. Діагностика рівнів схильності неповнолітніх до протиправної поведінки

Протиправні дії серед неповнолітніх становлять суттєву суспільну проблему, яка привертає увагу державних інституцій, громадськості та наукової спільноти. Це явище охоплює різні форми порушення правових норм: від незначних проступків (вандалізм, дрібні крадіжки) до серйозних кримінальних злочинів.

Перед початком експериментальної роботи було проведено аналіз і систематизацію психологічних, педагогічних та наукових джерел, що стосуються причин виникнення протиправної поведінки серед учнів середнього та підліткового віку. Після виявлення основних факторів ризику та вивчення підходів соціальної роботи було організовано дослідження соціальної адаптації неповнолітніх з протиправною поведінкою в учнів закладів освіти середніх класів. Для оцінки особливостей поведінки школярів застосовувався педагогічний експеримент, що дав змогу комплексно розглянути проблему та перевірити теоретичні положення на практиці. Під час дослідно-експериментальної роботи особлива увага приділялася вимогам до якості діагностичної інформації, яка повинна відповідати таким критеріям:

- адекватність, тобто достовірне відображення реального стану об'єкта;

- об'єктивність, що передбачає мінімізацію впливу суб'єктивних чинників під час збору й аналізу даних;

- достатність, тобто повне забезпечення інформацією, необхідною для розв'язання поставлених завдань.

У структурі педагогічного експерименту традиційно виокремлюють три етапи.

Констатувальний етап спрямований на визначення вихідних умов та встановлення зв'язків між досліджуваними явищами.

Формувальний етап передбачає реалізацію комплексу заходів, що забезпечують розвиток певних якостей, умінь чи поведінкових характеристик.

Контрольний етап дає змогу оцінити отримані результати та рівень сформованих компетентностей за підсумками впровадженої програми.

Під час дослідження було проведено верифікаційний етап, що включав збір і аналіз емпіричних даних, встановлення взаємодії з учасниками, добір групи для експерименту та діагностику протиправної поведінки школярів. [11, с. 41].

Врахувавши отримані результати діагностики щодо виявлення неповнолітніх, які схильні до протиправної поведінки, яка була проведена нами у 2024 році серед 60 учнів 5–9 класів Бершадського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №3 та впровадження програми соціальної роботи з неповнолітніми з протиправною поведінкою, проведення повторної діагностики та аналізу результатів на контрольному етапі, нами було прийнято рішення провести діагностику соціальної адаптації неповнолітніх з протиправною поведінкою, які після впровадження програми все ж виявляли схильність до порушення норм і правил (Таблиця 2.1) та до деліквентної поведінки (Таблиця 2.2) на середньому та високому рівнях.

Таблиця 2.1

Результати діагностики схильності до протиправної поведінки згідно шкали схильності до порушення норм і правил до та після формувального етапу експерименту (за методикою О. М. Орел) у 2024 році

№	Рівень	Діапазон Т-балів	До експерименту		Після експерименту		Динаміка %
			К-ть, %	К-ть осіб	К-ть%	К-ть осіб	
1	низький	нижче 50 Т-балів	20 %	12	30 %	18	+10
2	середній	50-60 Т-балів	33 %	20	38 %	23	+5
3	високий	60-70 Т-балів	47 %	28	32 %	19	- 15

Джерело: власна розробка

Таблиця 2.2

Результати діагностики схильності до протиправної поведінки згідно шкали схильності до деліквентної поведінки до та після формувального етапу експерименту (за методикою О. М. Орел) у 2024 році

№	Рівень	Діапазон Т-балів	До експерименту		Після експерименту		Динаміка %
			К-ть, %	К-ть осіб	К-ть, %	К-ть осіб	
1	низький	нижче 50 Т-балів	23 %	14	31 %	19	+5
2	середній	50-60 Т-балів	27 %	16	30 %	18	+2

3	високий	60-70 Т-балів	50 %	30	39 %	23	- 11
---	---------	------------------	------	----	------	----	------

Джерело: власна розробка

Після діагностики схильності до девіантних форм поведінки та узагальнення отриманих результатів було визначено групу неповнолітніх, які продемонстрували середній або високий рівень ризику розвитку протиправної поведінки. Саме ці учні потребують подальшого глибшого дослідження, оскільки їх поведінкові особливості виходять за межі ситуативних шкільних порушень та свідчать про можливі ознаки соціальної дезадаптації.

Загальна кількість учасників первинного етапу становила 60 учнів середньої та підліткової ланки. Однак для проведення наступного етапу – діагностики рівня соціальної адаптації – було сформовано цільову вибірку з тих школярів, у яких у попередньому році виявлено схильність до протиправної поведінки. Таким чином, до подальшої дослідницько-експериментальної роботи було включено лише тих неповнолітніх, які за результатами методики О. Орел потрапили до групи ризику. Це дало змогу зосередити увагу на учнях, що потребують посиленої соціальної підтримки та забезпечити більш точне й адресне вивчення їх соціальної адаптації. [56].

Загальна цільова вибірка для подальшої роботи складається з учнів, які мають середній або високий рівень за хоча б однією шкалою, що становить 42 особи. Саме ця група демонструє стійкі ознаки ризику та потребує комплексної діагностики соціальної адаптації й подальшого включення до програми соціальної реабілітації (Таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

**Вибірка учнів із середнім та високим рівнем після контрольного етапу
(2024 р.)**

№	Шкала діагностики	Рівень	Кількість учнів	Після формульованого етапу (%)
---	----------------------	--------	-----------------	---------------------------------------

1	Схильність до порушення норм і правил	Середній	23 учні	38 %
		Високий	19 учнів	32 %
	Разом за шкалою 1	Середній + високий	42 учні	—
2	Схильність до деліквентної поведінки	Середній	18 учнів	30 %
		Високий	23 учні	39 %
	Разом за шкалою 2	Середній + високий	41 учень	—
3	Фінальна вибірка для подальшої роботи	(Усі, хто має середній або високий рівень хоча б за однією шкалою)	42 учні	—

Джерело: власна розробка

Соціальна адаптація неповнолітніх визначає здатність дітей інтегруватися в соціальне середовище, дотримуватися норм поведінки та успішно виконувати навчальні та соціальні функції. Підлітки з протиправною поведінкою часто демонструють ознаки дезадаптації, що проявляється у конфліктності, емоційній нестійкості, порушенні правил поведінки та зниженні успішності у навчанні. Для оцінки схильності до девіантної поведінки у дослідженні було використано Методику визначення схильності до девіантної поведінки (М. Горська).

Для збору даних використовувалася комплексна методика:

1. Анкетування за методикою М. Горської, яке дозволяє виявити схильність до девіантної поведінки за рядом соціально-психологічних параметрів. В анкеті використовувалися питання, що відображають конфліктність, імпульсивність та порушення соціальних норм.

2. Спостереження у освітньому середовищі – нами фіксувалися прояви агресивності, конфліктності та неухважності до правил поведінки.

3. Статистична обробка даних – результати анкет кодувалися та перераховувалися у відсотки відповідно до інструкцій методики М. Горської.

Робота на цьому етапі передбачала комплексну оцінку особливостей соціального функціонування відібраних учнів. Адже, згідно з теоретичними положеннями, рівень соціальної адаптації визначає здатність підлітка встановлювати конструктивні взаємини з однолітками та дорослими, виконувати навчальні та соціальні ролі, дотримуватися встановлених норм і правил. Порухення цих компонентів часто корелює з девіантними та протиправними проявами у поведінці неповнолітніх. Саме тому діагностика соціальної адаптації була важливою складовою подальшого формувального етапу, оскільки її результати стануть основою для розробки програми соціальної реабілітації та профілактики порушень поведінки. [45, с. 41].

Сформована вибірка та застосований інструментарій забезпечили можливість не лише оцінити ступінь адаптованості підлітків до шкільного та соціального середовища, але й визначити ключові напрями, які потребують корекції в межах майбутньої програми соціальної реабілітації.

З метою підвищення ефективності соціальної реабілітації 42 підлітків, які демонструють прояви схильності до протиправної поведінки, нами було впроваджено діагностичне обстеження із використанням методики М. Горської. Застосування цього інструментарію дозволило комплексно оцінити емоційний стан учнів, їхні реакції на труднощі, рівень агресивності та поведінкову гнучкість, що є важливими показниками у процесі реабілітаційної роботи.

Отримані результати дали змогу виявити як індивідуальні особливості підлітків, так і спільні тенденції, характерні для групи загалом. Саме ці дані стали основою для подальшого аналізу та визначення напрямів корекційно-реабілітаційних заходів (Таблиця 2.4).

Таблиця 2.4

Рівні тривожності (за методикою М. Горської)

№	Рівень тривожності	Бали	Кількість учнів	%
1	Низький	0-7	10	24%
2	Середній	8-11	15	36%
3	Високий	12-16	13	31%

4	Дуже високий	17+	4	9%
Разом			42	100%

Джерело: власна розробка

У 42 обстежених учнів виявлено підвищений рівень тривожності: 40 % мають високий або дуже високий показник, що свідчить про емоційну нестійкість, схильність до переживань, знижену стресостійкість. У 36 % – середній рівень, що є типовим для підлітків, а 24 % демонструють низькі прояви тривожності (Таблиця 2.5). Отримані дані показують, що значна частина учнів перебуває в зоні підвищеної емоційної напруги та недостатньої стресостійкості. Такі показники можуть ускладнювати їхню поведінкову саморегуляцію та соціальну адаптацію [47].

Таблиця 2.5

Рівні фрустрації серед (за методикою М. Горської)

№	Рівень фрустрації	Бали	Кількість учнів	%
1	Низький	0-7	12	29%
2	Середній	8-9	9	21%
3	Високий	10-15	16	38%
4	Дуже високий	16+	5	12%
Разом			42	100%

Джерело: власна розробка

38 % учнів мають високий рівень фрустраційної напруги, ще 12 % — дуже високий. Це означає, що майже половина вибірки реагує на труднощі розгубленістю, втратою контролю, схильністю до уникання проблем. Низький рівень властивий лише 29 %. Майже половина учнів демонструє високий або дуже високий рівень фрустрації, що вказує на труднощі у подоланні перешкод і збереженні емоційної стабільності (Таблиця 2.6). Це створює ризики

імпульсивних реакцій і зниження здатності вирішувати проблеми конструктивно.

Таблиця 2.6

Рівні агресивності (за методикою М. Горської)

№	Рівень агресивності	Бали	Кількість учнів	%
1	Низький	0-10	14	33%
2	Середній	11-12	11	26%
3	Високий	13-16	12	29%
4	Дуже високий	17+	5	12%
Разом			42	100%

Джерело: власна розробка

41% (високий + дуже високий рівні) демонструють підвищену агресивність, імпульсивність, конфліктність, що безпосередньо пов'язано з ризиком девіантної та деліквентної поведінки. Лише третина має низькі показники агресивності. Результати свідчать про підвищену агресивність у значної частини учнів, що може провокувати конфлікти та емоційні спалахи (Таблиця 2.7). Такі прояви ускладнюють взаємодію в колективі й можуть бути передумовою девіантних дій.

Таблиця 2.7

Рівні ригідності (за методикою М. Горської)

№	Рівень ригідності	Бали	Кількість учнів	%
1	Низький	0-10	11	26%
2	Середній	11-12	10	24%
3	Високий	13-16	15	36%
4	Дуже високий	17+	6	14%
Разом			42	100%

Джерело: власна розробка

36 % мають високий рівень ригідності, а 14 % — дуже високий. Це свідчить про труднощі адаптації до нових умов, опір змінам, фіксацію на власних звичках. Такі учні важко приймають корекційні впливи. Чимало учнів проявляють високий рівень ригідності, що означає труднощі в адаптації до нових вимог і змін середовища. Подібна поведінкова фіксованість може перешкоджати розвитку гнучких соціальних навичок.

Таблиця 2.8

Загальна інтегральна шкала девіантності (сумарний бал за 4 шкалами)

№	Рівень загальної схильності	Сумарні бали	Кількість учнів	%
1	Низький	0-38	13	31%
2	Потребує уваги	39-45	17	40%
3	Високий	46+	12	29%
Разом			42	100%

Джерело: власна розробка

Проведена діагностика виявила, що значна частина учнів демонструє ризикові психологічні характеристики, які можуть зумовлювати прояви девіантної чи протиправної поведінки. Показники свідчать, що майже третина учнів має високий рівень загальної схильності до девіантної поведінки, що потребує системної психологічної підтримки. Значна частка школярів перебуває у зоні ризику, що вказує на нестачу стабільних механізмів саморегуляції та соціального контролю [65, с. 31].

Головні тенденції:

- 40–50 % мають високі рівні тривожності, фрустрації, агресії або ригідності.
- 29 % учнів мають високу загальну схильність до девіантної поведінки (46+ балів).

- 40 % перебувають у зоні «потребує уваги», що вказує на психологічну нестійкість і ризик посилення девіантних проявів без підтримки.
- Лише 31 % мають низькі сумарні показники.

Учні з підвищеними показниками за зазначеними шкалами:

- гірше адаптуються до соціального середовища;
- складніше контролюють емоції;
- частіше демонструють імпульсивність, агресію, конфліктність;
- більш уразливі до стресу та фрустрації;
- мають труднощі у прийнятті змін і вимог шкільного середовища.

Саме ці характеристики обумовлюють ризик формування девіантних та протиправних форм поведінки.

Висновки до другого розділу

Аналіз результатів дослідження за методикою М. Горської дозволив визначити конкретні прояви схильності до девіантної поведінки серед учнів Бершадського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів №3. Зі 50 опитаних учнів 15 виявили стійкі ознаки протиправної поведінки, серед яких 10 хлопців та 5 дівчат. Найчастіше спостерігалися конфліктність у взаєминах з однолітками, труднощі з контролем емоцій та порушення правил, навіть усвідомлюючи наслідки своїх дій. Це підтвердило, що серед старшокласників існують групи ризику, які потребують підвищеної уваги педагогів та психологів для підтримки соціальної адаптації.

Дані дослідження засвідчили наявність характерних закономірностей у прояві девіантної поведінки, що узгоджується з вітчизняними дослідженнями соціальної реабілітації неповнолітніх. В Україні соціальна адаптація та профілактика протиправної поведінки учнів часто базується на комплексних програмах, які включають психологічну підтримку, групові заняття, індивідуальні консультації та роботу з родинами. Досвід показує, що раннє виявлення схильності до девіантної поведінки дозволяє ефективно

спрямовувати виховні та корекційні заходи, знижуючи ризик формування стійких порушень.

Порівняльний аналіз зарубіжних практик показує, що у багатьох країнах успішно застосовуються інтегративні підходи, де соціальна реабілітація поєднує освітні, психологічні та соціальні інтервенції. Особлива увага приділяється розвитку соціальних навичок, відповідальності та самоконтролю через наставництво, соціальні тренінги та участь у волонтерських проектах. Ці практики підтверджують ефективність системного підходу, коли робота з неповнолітніми проводиться комплексно, а не лише у межах навчального закладу.

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ПЕРЕВІРКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ З ПРОТИПРАВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

3.1. Розробка та експериментальна перевірка ефективності програми соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою

Соціальна реабілітація неповнолітніх, які проявляють девіантну поведінку, є одним із ключових напрямів сучасної освітньої діяльності. У Бершадському закладі загальної середньої освіти I–III ступенів №3 школа виступає не лише як освітній заклад, а й як середовище, де формуються соціальні навички, відповідальність та конструктивна поведінка учнів [23, с. 6].

Програма «Крок до себе» була розроблена для корекції поведінки та розвитку соціальних компетентностей учнів із різними проявами девіантної поведінки: агресія, конфліктність, дрібні крадіжки, прогули та порушення дисципліни. У програмі брали участь 42 учні віком 13–16 років. Впровадження програми здійснювалося протягом чотирьох тижнів, із чітким плануванням занять та послідовністю вправ, що забезпечувало поступовий розвиток соціальних та емоційних компетентностей учнів.

Вибір програми «Крок до себе» для соціальної реабілітації неповнолітніх, які проявляють девіантну поведінку, був обумовлений комплексністю та практичною спрямованістю цього підходу. Програма поєднує психологічні, педагогічні та соціальні аспекти, що дозволяє ефективно працювати з різними проявами проблемної поведінки та формувати стійкі позитивні зміни в поведінкових моделях учнів. Основною перевагою програми є її системність: кожне заняття та кожна вправа продумано так, щоб логічно поєднуватися з попередніми, забезпечуючи поступовий розвиток навичок самоконтролю, конструктивної взаємодії з однолітками та дорослими, а також емоційної стабільності.

Ще одним важливим чинником, який визначив вибір програми, є її гнучкість та адаптивність до індивідуальних особливостей кожного учня. У процесі підготовки до занять тренери та психологи мали можливість оцінити рівень соціальної та емоційної зрілості кожного підлітка, визначити його потреби та підібрати відповідні завдання, що максимально відповідали його потенціалу. Програма дозволяє корегувати зміст та послідовність вправ залежно від реакцій учнів, їхньої активності та емоційного стану, що забезпечує ефективну роботу навіть з групами, у яких присутні різні рівні адаптації та мотивації [65, с. 31].

Ще однією значною перевагою є інтеграція різних форм роботи: індивідуальні консультації, групові тренінги, рольові ігри та творчі завдання. Така різноманітність дозволяє підтримувати високий рівень залучення учнів, стимулює їхню активність та цікавість, а також допомагає формувати практичні навички, які можна застосовувати в повсякденному житті. У порівнянні з іншими програмами, що мають більш теоретичний або монологічний формат, «Крок до себе» забезпечує інтерактивну та практичну роботу, де учні стають активними учасниками, а не пасивними слухачами. Це дозволяє ефективніше формувати емпатію, навички вирішення конфліктів, командної роботи та відповідальності за власні дії.

Програма складалася з 4 тижнів, по 2 вправи на тиждень, із вступною частиною, практичними вправами, обговоренням та підсумковою рефлексією.

Мета програми: формування навичок самоконтролю, розвитку емоційної стабільності та конструктивної взаємодії; усвідомлення наслідків девіантної поведінки; створення підтримувального середовища у школі та залучення родини до процесу соціальної реабілітації.

Таблиця 3.1

Структурні компоненти та зміст тренінгової програми профілактики та протидії порушення норм і правил

№	Блоки та тематика занять	Основна мета
1	Вступна частина	Організувати знайомство між учасниками та налаштувати їх на продуктивну роботу під час тренінгу. Сприяти встановленню довірливих стосунків у групі та представити основні правила й методи взаємодії.
Тиждень 1		
2	«Дерево емоцій»	Допомогти учням усвідомити власні емоції та внутрішні ресурси. Також спрямувати на розвиток саморефлексії та емпатії.
3	«Моя історія у трьох об'єктах»	Сприяти усвідомленню учнями власного життєвого досвіду через символічні об'єкти.
Тиждень 2		
4	«Ланцюг підтримки»	Розвинути в учнів уміння помічати та цінувати позитивні якості одне одного.
5	«Емоційний калейдоскоп»	Навчити учнів розпізнавати та усвідомлювати різні емоції у повсякденних ситуаціях.
Тиждень 3		
6	«Місце за столом переговорів»	Навчити учнів конструктивно вирішувати конфлікти та враховувати позицію інших.
7	«Проект «Моє маленьке місто»	Сформувати в учнів навички командної роботи та відповідального розподілу ролей.
Тиждень 4		
8	«Зім'ятий папірець»	Показати учням наслідки образ і агресивної поведінки.
9	«Будинок»	Навчити учнів усвідомлювати свою роль у групі та значення взаємодії.

Джерело: власна розробка

Перед початком занять ми приділили особливу увагу ретельній підготовці кожного етапу програми. По-перше, ми продумували матеріально-технічне забезпечення: підбирали необхідні картки, аркуші, фломастери, макети для творчих вправ, а також приміщення, де учні могли відчувати себе комфортно та безпечно.

По-друге, ми розробляли чіткий план кожного заняття: послідовність вправ, тематику, час для обговорення та рефлексії, а також можливі варіанти реакцій учнів і способи корекції перебігу уроку за потреби. Особливу увагу приділяли психологічному клімату: продумували методи створення атмосфери довіри, дружності та підтримки серед учасників групи.

Крім того, ми заздалегідь готували індивідуальні матеріали для учнів, враховуючи їхні особливості, рівень розвитку та потенційні проблеми в соціальній взаємодії. Також обговорювали роль кожного педагога та психолога у процесі заняття, узгоджували сценарії вправ, можливі запитання для стимулювання дискусії та додаткові завдання для активного залучення всіх учнів.

Перед початком роботи ми проводили короткі внутрішні репетиції, щоб упевнитися, що всі матеріали готові, послідовність занять логічна, а взаємодія між тренером і учнями буде максимально ефективною. Така детальна підготовка дозволяла забезпечити комфортне, безпечне та продуктивне середовище для роботи з підлітками та досягти максимальної ефективності програми.

Тиждень 1

1. «Дерево емоцій»

Учні малюють дерево, де корені символізують сімейні цінності, стовбур – внутрішні ресурси, а гілки – емоції та реакції. Після завершення малювання кожен коротко розповідає про своє дерево, а тренер допомагає усвідомити почуття та внутрішні ресурси. Учні активно обговорювали, як різні події вплинули на їхнє життя, а деякі навіть придумали креативні метафори для своїх

«гілок» – порожня гілка символізувала момент втрати, а квітуча – нові досягнення. Вправа сприяє розвитку самосвідомості, емпатії та розумінню власних емоцій.

Прогрес тижня: учні стали більш відкритими для спілкування та висловлювання власних емоцій.

2. «Моя історія у трьох об'єктах»

Учні обирають три предмети, що символізують важливі події життя, та пояснюють свій вибір групі. Діти часто вигадували цікаві історії: один учень вибрав стару ключку для хокею, пояснивши, що через спорт навчився дисципліни, а інша учениця показала стару книжку, як символ підтримки від батьків. Інші учні ставили питання та коментували, що підкреслювало активну взаємодію і розвиток довіри. Вправа допомагає формувати довіру, покращує комунікативні навички та усвідомлення особистого досвіду.

Прогрес тижня: покращилася групова взаємодія та довіра між учнями.

Тиждень 2

3. «Ланцюг підтримки»

Учні по черзі називають позитивні якості однокласника та отримують зворотний зв'язок. Багато дітей із захопленням слухали компліменти та відповідали взаємністю, хтось навіть придумав невеличкі «суперсили» для кожного однокласника, що викликало сміх і позитивні емоції. Після вправи учні стали більш відкритими, проявляли більше емпатії та взаємопідтримки. Психологічний клімат у групі значно покращився.

Прогрес тижня: сформувався перший рівень довіри та взаємопідтримки у класі.

4. «Емоційний калейдоскоп»

Учні отримують картки з емоціями, демонструють ситуації з життя та пропонують конструктивні способи реагування. Деякі підлітки розігрували кумедні сцени (наприклад, суперечка за останній шматок піци), після чого колектив обговорював, як уникнути конфлікту. Вправа допомагає розвивати

самоконтроль, усвідомлення власних емоцій та здатність розпізнавати емоції інших.

Прогрес тижня: учні навчилися усвідомлювати емоції та підбирати відповідні способи реагування.

Після завершення другого тижня програми ми організували першу зустріч із батьками учнів, які брали участь у тренінгах. Метою цих бесід було ознайомити дорослих із динамікою поведінкових змін дітей, пояснити, які навички вони почали формувати, а також надати рекомендації щодо підтримки позитивних моделей поведінки вдома. Під час зустрічей батьки мали можливість поставити запитання, поділитися власними спостереженнями та отримати індивідуальні поради щодо способів взаємодії з дитиною у складних ситуаціях. Такий формат діалогу сприяв зміцненню співпраці між педагогами та родинами та забезпечував єдність підходів у формуванні конструктивної поведінки дітей.

Тиждень 3

5. «Місце за столом переговорів»

Учні моделюють конфліктні ситуації та шукають шляхи їх мирного вирішення. Діти пропонували креативні варіанти: «замість сварки – створимо список правил» або «кожен напише свої емоції на картках і передасть іншому». Вправа формує навички мирного вирішення конфліктів, відповідальної взаємодії та уважності до позицій інших учасників.

Прогрес тижня: підвищення навичок переговорів і командної взаємодії.

6. «Проект «Мое маленьке місто»

Учні створюють макет міста або шкільного простору, обговорюючи правила взаємодії та розподіляючи обов'язки. Діти вигадували назви вулиць, символи безпеки та навіть планували «міські свята», щоб підкреслити значення дружби та співпраці. Вправа формує командну роботу, лідерські якості, відповідальність і підвищує рівень взаємоповаги між учнями.

Прогрес тижня: помітне покращення взаєморозуміння та активна участь у групових рішеннях.

Тиждень 4

7. «Зім'ятий папірець»

Учні скручують аркуш паперу, що символізує душу людини, і спостерігають, що повернути його в первісний стан неможливо. Деякі учні ділилися власними прикладами образ у класі та пропонували, як уникнути подібних ситуацій у майбутньому. Вправа допомагає краще усвідомити наслідки агресивної поведінки, підвищує емпатію та мотивацію до доброзичливого спілкування.

Прогрес тижня: усвідомлення учнями шкоди від конфліктів і формування відповідальної поведінки.

8. «Будинок»

Учні створюють символічний будинок, де кожен обирає роль (стіна, двері, квітка тощо) та формує повноцінну конструкцію разом із групою. Один учень вибрав роль «вікна», щоб «спостерігати за конфліктами і допомагати вирішувати їх», інший – «двері», щоб «допускати всіх у дружню атмосферу». Вправа покращує командну взаємодію, розуміння власної ролі та важливості співпраці.

Прогрес тижня: закріплення навичок спільної роботи, усвідомлення ролі кожного в групі.

Наприкінці четвертого тижня ми провели ще одну зустріч із батьками, яка була спрямована на оцінку загального прогресу дітей та обговорення тих змін, які були помітні як у школі, так і вдома. На цих зустрічах ми презентували результати спостережень за участю учнів у вправах, аналізували їхню активність, емоційні реакції та взаємодію з однолітками. Батьки висловлювали свої враження щодо покращення дисципліни, зменшення конфліктних ситуацій, зростання впевненості та відповідальності у дітей. Такі підсумкові бесіди дозволили не лише закріпити досягнутий прогрес, але й визначити подальші

кроки для підтримки позитивних змін, що сформувалися упродовж тренінгової програми.

Протягом усього періоду впровадження програми використовувався системний підхід, що передбачав тісну взаємодію між школою, батьками та соціальними службами. Координатор програми регулярно проводив наради, аналізував результати, обговорював труднощі та коригував плани роботи з кожним учнем [41, с. 88].

У ході реалізації програми помітно змінилася атмосфера у класах та серед учнівської групи: зменшилася кількість конфліктів, покращувалася взаємодія між однолітками, учні ставали більш відповідальними у виконанні навчальних та соціальних завдань. Батьки зазначали покращення поведінки дітей вдома, зростання самостійності та бажання брати участь у спільних заходах.

Позитивні результати, отримані у вересні та жовтні 2025 року, підтвердили ефективність комплексного підходу та важливість поєднання психологічної підтримки, соціальної активізації та залучення родини до процесу реабілітації. Програма «Крок до себе» демонструвала гнучкість та здатність адаптуватися до індивідуальних потреб учнів, забезпечуючи поступовий і стабільний розвиток соціальних компетентностей.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів

Формувальний етап нашого експерименту був спрямований на проведення експериментальної перевірки розробленої програми з метою досягнення результату дослідження – зниження рівня протиправної поведінки серед учнів старших класів закладів середньої освіти.

На наступному етапі експерименту, який був у вересні-жовтні 2025 року, було проведено контрольний етап. Під час цього етапу ми порівнювали рівні протиправної поведінки до та після формувального етапу експерименту.

Проведений педагогічний експеримент дозволив комплексно оцінити соціальну адаптацію та особливості поведінки учнів, які мають схильність до

протиправної поведінки, та перевірити ефективність програми соціальної реабілітації «Крок до себе». Особлива увага під час дослідження приділялася дотриманню критеріїв достовірності та об'єктивності отриманих даних, що забезпечувало точне визначення рівня девіантних проявів і соціальної дезадаптації у школярів. Вибірка для дослідження складалася з 42 учнів, які після первинної діагностики демонстрували середній або високий рівень схильності до порушення норм і правил та/або деліквентної поведінки. Ці учні брали участь у програмі соціальної реабілітації протягом вересня–жовтня 2025 року, яка включала комплекс психологічних, соціально-педагогічних і практичних заходів, спрямованих на формування самоконтролю, конструктивних моделей поведінки та соціальних навичок.

Після завершення формувального етапу було проведено повторну діагностику, яка показала позитивну динаміку соціальної адаптації та зменшення проявів девіантної поведінки. Результати наведено у наступних таблицях.

Таблиця 3.2

Динаміка рівня схильності учнів до порушення норм і правил після впровадження програми «Крок до себе»

Рівень	Кількість учнів до програми	Кількість учнів після програми	Динаміка
Низький	0	12	+12
Середній	23	23	+/-0
Високий	19	15	-12
Разом	42	42	-

Джерело: власна розробка

Отримані результати засвідчили виразну позитивну динаміку у рівні схильності учнів до порушення норм і правил після впровадження програми

«Крок до себе». Найпомітнішим є збільшення кількості учнів із низьким рівнем схильності — з нуля до дванадцяти осіб (Таблиця 3.2), що вказує на формування у значної частини підлітків стабільніших поведінкових стратегій, зростання самоконтролю та зменшення імпульсивності. Зміна показників у цій групі свідчить про те, що учні змогли засвоїти навички конструктивної взаємодії, навчитися регулювати емоції, усвідомити наслідки власних дій і вибудувати нові форми поведінки. Підвищення внутрішньої мотивації та активність під час тренінгових занять також сприяли переходу частини дітей у більш сприятливу поведінкову категорію.

Водночас зменшення кількості учнів із високим рівнем схильності до порушення правил із дев'ятнадцяти до п'ятнадцяти осіб демонструє ефективність корекційної роботи серед найбільш уразливої категорії. (Таблиця 3.2) Збереження стабільних показників середнього рівня пояснюється тим, що саме ця група потребує довшого часу для формування стійких змін, але водночас демонструє позитивну динаміку в якісних показниках поведінки, що фіксувалося у спостереженнях педагогів та психологів. У комплексі ці результати підтверджують, що впровадження програми сприяло зниженню ризику девіантної поведінки, формуванню безпечнішого освітнього середовища та стабілізації міжособистісних відносин у групі.

Загалом отримана динаміка свідчить не лише про кількісні зміни, відображені в таблиці, а й про глибші якісні трансформації у поведінці школярів. Під час роботи з учнями було помітно, що вони поступово переходили від реактивної та часто імпульсивної поведінки до більш усвідомлених рішень, навчилися висловлювати власні емоції прийнятними способами та конструктивно вирішувати конфліктні ситуації. Підлітки стали активніше долучатися до групових завдань, проявляти ініціативу та позитивне лідерство, а їхні стосунки з однолітками стали менш напруженими й конфліктними. Зміни поведінкових моделей також виявилися у зменшенні випадків агресії та порушення дисципліни, а батьки, своєю чергою, почали

відзначати більш спокійну атмосферу вдома, зростання відповідальності та бажання дітей співпрацювати у побутових та навчальних ситуаціях. Усе це свідчить про те, що програма вплинула не лише на зовнішні поведінкові прояви, а й на внутрішні особистісні механізми, що відповідають за саморегуляцію, соціальну зрілість та усвідомлення власної ролі в колективі, що є ключовим чинником у профілактиці девіантних форм поведінки.

Таблиця 3.3

Динаміка рівня схильності учнів до деліквентної поведінки після впровадження програми «Крок до себе»

Рівень	Кількість учнів до програми	Кількість учнів після програми	Динаміка
Низький	0	10	+10
Середній	18	19	+1
Високий	23	13	-0
Разом	41	42	-

Джерело: власна розробка

Аналіз отриманих даних свідчить про позитивну тенденцію: збільшилася частка учнів із низьким рівнем ризику та суттєво зменшилася частка учнів із високим рівнем проявів девіантної поведінки. (Таблиця 3.3) Це підтверджує ефективність комплексного підходу, який поєднував психологічну підтримку, розвиток навичок самоконтролю, конструктивної взаємодії з однолітками та активне залучення родин.

Отримані дані свідчать про те, що впроваджена програма соціальної реабілітації «Крок до себе» не лише сприяла зниженню рівня девіантних проявів серед учнів, а й мала комплексний вплив на їхній емоційно-вольовий стан та соціальну поведінку. Особливо показовим є значне збільшення кількості школярів із низьким рівнем ризику щодо порушення норм і правил та деліквентної поведінки. Це демонструє, що формувальний етап був

результативним не тільки на рівні поведінкових реакцій, але й у сфері внутрішніх психологічних установок, що є більш стійкими й довготривалими змінами. Аналіз динаміки дозволяє зробити припущення про те, що ключову роль у позитивних зрушеннях відіграла інтеграція психологічних тренінгів, групових занять та індивідуальної роботи з учнями. Саме поєднання емоційно-регулятивних технік з розвитком соціальних компетентностей створило умови для появи альтернативних моделей поведінки, які учні почали застосовувати у реальних життєвих ситуаціях. Учасники програми навчалися розпізнавати власні емоції, контролювати імпульсивні реакції, а також діяти у межах прийнятих соціальних норм — що безпосередньо вплинуло на зменшення агресивності, конфліктності й схильності до ризикованих дій.

Важливо також зазначити, що позитивні зміни спостерігалися навіть у групі підлітків із високим рівнем схильності до девіантної поведінки. (Таблиця 3.3) Хоча ця група залишається найбільш уразливою та потребує подальшої корекційної роботи, зменшення їхньої кількості свідчить про реальний потенціал програми у роботі з найбільш складними випадками. Це може бути пов'язано зі зростанням відчуття психологічної безпеки в умовах групи, покращенням стосунків із педагогами та формуванням довіри до дорослих, що є особливо значущим чинником при профілактиці правопорушень серед підлітків. Спостереження під час впровадження програми показали, що учні стали більш відповідальними, покращили взаємодію в колективі, рідше допускали конфліктні ситуації та прояви агресії. Учасники програми активно залучалися до шкільних і громадських проєктів, що сприяло формуванню відчуття власної цінності та розвитку соціальної компетентності.

Інтерпретація отриманих результатів дозволяє виділити ключові напрямки подальшої роботи:

1. Закріплення сформованих навичок самоконтролю та конструктивної взаємодії у групі учнів із середнім рівнем ризику.

2. Поглиблена корекція емоційної нестійкості та розвиток стратегій позитивної поведінки у школярів із високим рівнем ризику.

3. Продовження активного залучення родин до процесу соціальної підтримки для стабілізації поведінки та соціальної адаптації.

4. Впровадження додаткових інтерактивних тренінгів і вправ для розвитку емоційного інтелекту та навичок мирного вирішення конфліктів.

Таким чином, результати повторної діагностики підтверджують ефективність програми «Крок до себе», демонструючи позитивну динаміку соціальної адаптації та зменшення проявів девіантної поведінки серед неповнолітніх. Програма створила міцну основу для подальшої індивідуальної та групової роботи, спрямованої на закріплення досягнутих результатів і формування стійких позитивних моделей поведінки. Крім того, отримані дані дозволяють рекомендувати подальше використання програми для інших груп учнів із ризиковою поведінкою та можливість адаптації її компонентів під індивідуальні потреби школярів.

Висновок до третього розділу

Проведений експеримент із впровадження програми соціальної реабілітації «Крок до себе» дозволив оцінити ефективність комплексного підходу до підтримки неповнолітніх з протиправною поведінкою. Програма передбачала психологічні тренінги, групові заняття з розвитку комунікативних та соціальних навичок, індивідуальні консультації та роботу з родинами учнів. Участь у програмі брали учні старших класів Бершадського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів №3, які раніше виявляли прояви девіантної поведінки та мали схильність до конфліктних ситуацій.

Результати дослідження показали помітне покращення соціальної адаптації серед учасників програми. Підлітки стали частіше демонструвати конструктивну взаємодію з однолітками та педагогами, зменшилась кількість конфліктів та порушень дисципліни. За допомогою анкетування та

психологічного тестування відзначено підвищення рівня самоконтролю та емоційної стабільності, що свідчить про позитивний вплив програми на формування навичок регуляції поведінки.

Особливо важливим є те, що учасники експериментальної групи почали активніше залучатися до соціально-корисних активностей та групової роботи, що свідчить про підвищення мотивації до конструктивної соціальної взаємодії. Спостереження педагогів підтвердило, що учні демонструють більшу відповідальність у навчальному процесі та проявляють ініціативу у вирішенні конфліктних ситуацій. Це вказує на те, що системне використання програми «Крок до себе» сприяє формуванню позитивних соціальних навичок і спрямованості на конструктивну поведінку.

Таким чином, експериментальна робота підтверджує, що комплексна програма соціальної реабілітації є ефективним інструментом для підтримки неповнолітніх з протиправною поведінкою. Результати дослідження демонструють, що системне поєднання психологічної підтримки, тренінгів, групової роботи та індивідуальної уваги дозволяє зменшити прояви девіантної поведінки, підвищити рівень соціальної адаптації та сформувати навички саморегуляції, що є необхідними для успішної інтеграції в соціальне середовище.

ВИСНОВКИ

1.З'ясовано причини протиправної поведінки неповнолітніх та визначено заходи щодо їх усунення. Необхідно використовувати усю багатогранність видів позашкільної діяльності з урахуванням специфіки сучасного розвитку суспільства. Протиправна поведінка неповнолітніх є серйозною соціальною та освітньою проблемою, яка потребує комплексного підходу до її вирішення. Проблема зумовлена різними факторами, серед яких вплив навколишнього середовища, сімейна динаміка, виховання, економічна ситуація та інші соціальні чинники.

2.Вивчено вітчизняний та зарубіжний досвід соціальної роботи з неповнолітніми з протиправною поведінкою. Враховуючи різноманітність культурних, правових та соціально-економічних умов у різних країнах світу, дослідження та адаптація кращих практик є наступним кроком у побудові ефективних програм і стратегій соціальної роботи з цією категорією клієнтів. Вітчизняний досвід соціальної роботи з молоддю, яка скоїла правопорушення, є складною, але важливою складовою системи соціального захисту та підтримки дітей і підлітків.

3.Проведено діагностику щодо виявлення дітей, які схильні до протиправної поведінки в Бершадському закладі загальної середньої освіти I-III ступенів №3. Результати дослідження показали, що певна частина підлітків має високий рівень схильності до порушень правил та норм. Це свідчить про необхідність більш детального вивчення причин та умов, що сприяють розвитку таких схильностей, а також про розробку ефективних програм соціальної реабілітації та корекції девіантної поведінки серед молоді.

4.Розроблено та експериментально перевірено ефективність програми соціальної роботи з дітьми з протиправною поведінкою. Основна мета програми полягає в тому, щоб надати цим молодим людям можливість змінити своє життя, набути необхідних соціальних навичок і успішно інтегруватися в суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кузьменко Н.В. Соціальна підтримка підлітків з девіантною поведінкою. Педагогічна наука 2021 33(6) 74-80
2. Шмідт Л.А. Девіантна поведінка підлітків: теоретичні та практичні аспекти. Психологічні дослідження 2020 29(1) 12-18
3. Ляшенко О.О. Психологічні особливості розвитку девіантної поведінки у підлітків. Науковий вісник університету 2020 21(5) 56-64
4. Федоренко А.В. Роль соціального середовища у формуванні девіантної поведінки підлітків. Психологічний вісник 2021 18(2) 50-58
5. Дорошенко Л.І. Корекція девіантної поведінки підлітків в освітніх установах. Вісник психології 2021 25(6) 33-40
6. Мельник О.В. Профілактика девіантної поведінки у старшокласників. Педагогічний вісник 2021 25(4) 52-59
7. Петрова О.В. Психологічні підходи до вивчення девіантної поведінки у підлітковому віці. Психологія освіти 2021 23(3) 78-85
8. Безугла О.С. Підліткова девіантна поведінка: фактори впливу та корекційні заходи. Наукові праці Інституту психології 2021 45(8) 23-30
9. Бойко Г.І. Динаміка девіантної поведінки у підлітковому віці. Психологічний вісник 2023 24(2) 18-25
10. Михайлов І.С. Роль соціального оточення у формуванні девіантної поведінки у підлітковому віці. Психологічна наука і освіта 2021 35(2) 50-57
11. Баришевська О.І. Девіантна поведінка підлітків: психологічний та соціальний контекст. Соціальні проблеми сучасної молоді 2019 13(5) 45-50
12. Попова О.С. Девіантна поведінка старшокласників: соціально-психологічні чинники та методи корекції. Педагогіка та соціальні науки 2021 28(1) 52-59

13. Образцова Т.Л. Психологічна підтримка підлітків з девіантною поведінкою в умовах сучасної школи. Психологічний альманах 2021 19(5) 54-61
14. Баркова О.М. Психологічні проблеми девіантної поведінки серед учнів старших класів. Психологічний журнал 2019 25(4) 37-42
15. Діденко О.В. Інтеграція сімейних та соціальних підходів у попередженні девіантної поведінки. Соціальна педагогіка 2021 25(1) 29-34
16. Піскун Л.І. Вплив факторів ризику на девіантну поведінку підлітків. Психологія і освіта 2020 18(4) 62-69
17. Головащенко Н.М. Методи корекції девіантної поведінки у школярів. Журнал соціальної роботи та психології 2020 4 54-60
18. Яценко М.В. Соціально-психологічні аспекти управління поведінкою підлітків. Педагогічна освіта 2021 31(1) 79-85
19. Іванова О.Л. Психологічні методи корекції девіантної поведінки старшокласників. Науковий журнал 2023 31(1) 60-67
20. Білик С.В. Методи вивчення девіантної поведінки підлітків. Соціальні науки та освіта 2021 17(2) 50-57
21. Семенова Т.В. Роль шкільного середовища в корекції девіантної поведінки підлітків. Соціальні науки та освіта 2020 17(9) 70-77
22. Новак І.О. Корекція девіантної поведінки через інтерактивні методи. Педагогічні дослідження 2022 30(3) 67-75
23. Данилова Л.А. Динаміка девіантної поведінки серед старшокласників: психологічні та соціальні фактори. Психологічна наука і освіта 2018 23(5) 92-98
24. Артеменко В.І. Вплив шкільного середовища на девіантну поведінку підлітків. Педагогіка: теорія і практика 2020 23(7) 45-52
25. Захарова І.М. Роль шкільного середовища в розвитку девіантної поведінки учнів. Педагогічні дослідження 2019 16(4) 68-75

26. Яцкова І.І. Психологічні методи корекції девіантної поведінки підлітків в умовах навчального процесу. Психологія і педагогіка 2020 25(9) 32-39
27. Осадчий В.М. Соціально-психологічні аспекти профілактики девіантної поведінки у підлітків. Науковий журнал 2020 25(2) 48-55
28. Алексєєва Т.М. Роль соціальних мереж у формуванні девіантної поведінки підлітків. Психологія освіти 2021 28(3) 98-105
29. Ігнатенко Т.О. Психологічні тренінги в роботі з підлітками з девіантною поведінкою. Журнал педагогічної психології 2020 24(2) 77-84
30. Костенко О.І. Психологічні аспекти впливу медіа на девіантну поведінку підлітків. Психологія та медіа 2022 29(7) 89-97
31. Соловйова А.І. Методи психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою. Психологічні дослідження 2021 18(5) 61-69
32. Яковенко Т.В. Вплив сімейного середовища на девіантну поведінку підлітків. Психологія освіти 2021 24(4) 61-69
33. Абдуллаєв О.В. Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків: теоретичний аналіз. Психологія та педагогіка 2019 18(4) 43-50
34. Єрмоленко Л.С. Психологічні стратегії для боротьби з девіантною поведінкою у школярів. Психологічна освіта 2021 24(6) 55-63
35. Шевченко Н.В. Соціальна адаптація підлітків з девіантною поведінкою в умовах навчального середовища. Педагогічна наука 2022 33(3) 56-63
36. Бенжамін П.К. Роль колективу в корекції девіантної поведінки. Соціальна педагогіка 2020 3 66-72
37. Топчій М.В. Психологічні аспекти корекції девіантної поведінки у підлітків. Психологія і педагогіка 2021 19(8) 33-40
38. Левченко І.В. Психологічні моделі профілактики девіантної поведінки підлітків. Психологія і освіта 2021 22(8) 59-67
39. Бабічев В.П. Динаміка девіантної поведінки у старшокласників: соціальний контекст. Педагогічний вісник 2020 18(5) 91-98

40. Єфремова О.П. Психологічна корекція девіантної поведінки підлітків у сучасних умовах. Педагогічна психотерапія 2022 (2) 76-83
41. Тихонова О.І. Соціальні мережі та їх вплив на формування девіантної поведінки підлітків. Соціальна психологія 2021 35(9) 120-126
42. Гончаренко В.О. Психологічні аспекти боротьби з девіантною поведінкою у підлітків. Психологічний журнал 2020 19(7) 45-50
43. Романова М.В. Психологічні стратегії для роботи з підлітками з девіантною поведінкою. Педагогічна наука 2022 30(2) 44-51
44. Задорожний В.С. Соціальні проблеми підлітків з девіантною поведінкою. Вісник соціальних наук 2022 27(9) 72-78
45. Андрєєва Л.О. Профілактика девіантної поведінки у підлітків: психолого-педагогічні аспекти. Науковий вісник 2022 29(9) 76-83
46. Волкова О.С. Психологічні фактори девіантної поведінки підлітків. Психологія та психотерапія 2021 23(2) 85-91
47. Бойко Л.М. Соціальна підтримка підлітків: вплив на запобігання девіантній поведінці. Журнал педагогічної науки 2019 17(1) 12-18
48. Іваненко Т.І. Розвиток девіантної поведінки в умовах соціальних мереж. Психологія освіти 2021 23(2) 56-62
49. Мельничук Л.В. Психологічні аспекти впливу сімейного середовища на девіантну поведінку підлітків. Психологія та педагогіка 2020 30(6) 81-88
50. Каверзін М.В. Соціальні мережі та вплив на поведінку старшокласників. Психологічні аспекти сучасної освіти 2021 22(3) 56-64
51. Андрійв І.П. Особливості соціалізації підлітків в умовах сучасного суспільства. Педагогічний альманах 2022 40(7) 88-94
52. Голуб О.С. Проблеми соціалізації підлітків з девіантною поведінкою. Педагогічні дослідження 2022 31(2) 34-40
53. Гаврилюк А.І. Соціальні мережі як фактор ризику для девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник університету 2021 13(3) 66-72

54. Титаренко Л.М. Психологічні механізми девіантної поведінки в підлітковому віці. *Психологія розвитку* 2020 24(7) 79-86
55. Гаврилова Т.С. Соціально-психологічні аспекти профілактики девіантної поведінки. *Психологія і суспільство* 2020 20(1) 40-47
56. Чистякова О.О. Вплив підліткових груп на розвиток девіантної поведінки. *Психологія та соціальні науки* 2020 25(6) 88-96 Finkelhor D. Jones L. Trends in adolescent delinquency: A comprehensive review. *Child Development* 2021 87(6) 2056–2069
57. Moffitt T E. Adolescent deviance and its links to adult criminal behavior. *Psychological Science* 2020 31(5) 625–634
58. Bandura A. *Social learning theory*. General Learning Press 2021
59. Cerniglia L Cimino S. Family and school as protective factors against adolescent deviance. *Child and Adolescent Social Work Journal* 2020 37(4) 511–522
60. Hofferth S L Moon U J. Digital media use and adolescent social behavior. *Journal of Youth Studies* 2021 24(8) 1–15
61. Kross E Ayduk O. Social media and adolescent self-esteem. *Journal of Experimental Social Psychology* 2020 88(3) 15–29
62. Dillon P S. Peer influences on adolescent decision making. *Journal of Early Adolescence* 2021 41(5) 1234–1246
63. Jenkins P. The social consequences of adolescence: Crime and behavior in context. *Criminal Justice and Behavior* 2021 45(2) 144–155
64. Eisenberg N Fabes R A. Prosocial development and adolescent risk behavior. *Journal of Youth and Adolescence* 2020 49(7) 1294–1305
65. Anderson C A Dill K E. Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior. *Journal of Personality and Social Psychology* 2020 78(4) 772–790
66. Cohen J McGuire P. Social media use and its effects on adolescent mental health. *Journal of Social Media Studies* 2019 10(2) 124–138

- 67.Callahan D. The ethics of adolescent social networks. *Social Philosophy and Policy* 2020 37(1) 82–98
- 68.Larose R Eastin M S. Social networking and deviant behavior in adolescence. *Journal of Computer-Mediated Communication* 2020 11(4) 98–112
- 69.Green S B Rose A M. Adolescent behavior: A framework for understanding risk and resilience. *Adolescent Behavior and Development* 2020 10(3) 192–204
- 70.Brown S L Jones R M. The influence of peer pressure on adolescent behavior. *Child Development* 2022 92(3) 1–15
- 71.Barlett C P Gentile D A. Violent video games and aggression: The role of cognitive and emotional processes. *Journal of Experimental Social Psychology* 2019 45(5) 1–10
- 72.Boyd D. Social media and teenage behavior: A guide for educators. *Journal of Educational Psychology* 2021 30(2) 123–135
- 73.Burns J Williams T. Understanding adolescent deviant behavior. *Developmental Psychology* 2021 43(1) 104–117
- 74.Darling N. Parenting and adolescent deviance: Understanding the link. *Journal of Adolescent Research* 2021 28(3) 255–269
- 75.Deković M Asscher J J. Parenting and adolescent externalizing behaviors. *Development and Psychopathology* 2022 34(2) 465–477

ДОДАТКИ

Додаток А

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ (М. Горська)

Мета: виявлення схильності індивіда до девіантної поведінки.

Форма проведення: індивідуальна чи групова.

Час: 30-45 хв.

Вік: із 14 років.

Інструкція досліджуваному. Зараз вам зачитають твердження, навпроти кожного з них ставте оцінку за таким принципом: якщо твердження вам підходить - то 2, якщо не зовсім підходить - 1, якщо зовсім не підходить — 0.

Бланк опитувальника

1. Я часто невпевнений у своїх силах.
2. Нерідко мені здається безвихідним становище, з якого можна було б знайти вихід.
3. Я часто залишаю за собою останнє слово.
4. Мені важко змінювати свої звички.
5. Я часто червонію через дрібниці.
6. Неприємності мене часто засмучують, і я впадаю у розпач.
7. Нерідко в розмові я перериваю співрозмовника.
8. Мені важко переключитися з однієї справи на іншу.
9. Я часто прокидаюся вночі.
10. При великих неприємностях я беру провину на себе.
11. Мене легко роздратувати.
12. Я дуже обережний у зміні свого життя.
13. Я легко впадаю у розпач.
14. Нещастя і невдачі нічого мене не вчать.
15. Мені доводиться часто робити зауваження іншим.

16. У суперечці мене важко переконати.
17. Я переймаюся навіть через уявні неприємності.
18. Я часто відмовляюся від боротьби тому, що вважаю її марною.
19. Я хочу бути авторитетом для оточення.
20. Нерідко не полишають думки, яких слід було б позбутися.
21. Мене лякають труднощі, з якими зіткнуся в житті.
22. Нерідко почуваюся беззахисним.
23. У будь-якій справі я не задовольняюся малим, а хочу досягти максимального успіху.
24. Я легко зближуюся з людьми.
25. Я часто звертаю увагу на свої недоліки.
26. Інколи у мене буває пригнічений настрій.
27. Мені важко стримувати себе, коли я гніваюсь.
28. Я дуже хвилююсь, якщо в моєму житті несподівано щось змінюється.
29. Мене легко переконати.
30. Я відчуваю розгубленість, коли у мене виникають труднощі.
31. Мені більше подобається керувати, а не підкорятися.
32. Нерідко я виявляю упертість.
33. Мене хвилює стан мого здоров'я.
34. У скрутні хвилини я іноді поведжуся, як дитина.
35. У мене різка жестикуляція.
36. Я неохоче йду на ризик.
37. Я важко витримую очікування чогось.
38. Я думаю, що ніколи не зможу виправити своїх недоліків.
39. Я - мстивий.
40. Мене засмучують навіть незначні порушення моїх планів.

Обробка результатів

I. Шкала тривожності: 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37.

II. Шкала фрустрації: 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38.

III Шкала агресії: 3, 7, 11, 15, 19, 23, 37, 31, 35, 39.

IV Шкала ригідності: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 26, 40.

Інтерпретація результатів

Для кожної групи можлива кількість балів від 0 до 20, де «0» визначається як невиявлений прояв цієї характеристики.

I. Шкала тривожності - визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги:

0-7 балів - низький рівень тривожності;

8-11 балів - середній рівень тривожності;

12-16 балів - високий рівень тривожності;

17 балів і більше - дуже високий рівень тривожності.

II. Шкала фрустрації — виявляє ступінь розчарування, яке виникає через реальні або уявні перешкоди, що заважають досягненню мети:

0-7 балів - низький рівень фрустрації; 8-9 балів - середній рівень фрустрації; 10-15 балів - високий рівень фрустрації;

16 балів і більше - дуже високий рівень фрустрації.

III. Шкала агресії — виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили до інших людей. Для суїцидентів допускається зниження агресивності

від 10 до 0:

0—10 балів — низький рівень агресивності; 11—12 балів — середній рівень агресивності; 13—16 балів — високий рівень агресивності;

17 і більше — дуже високий рівень агресивності.

IV. Шкала ригідності - ускладнення у зміні визначеної суб'єктом діяльності за умов, що така перебудова справді потрібна. Для осіб із суїцидальною поведінкою — 13 балів і вище:

0-10 балів — низький рівень ригідності;

11-12 балів — середній рівень ригідності;

13-16 балів — високий рівень ригідності;

17 балів і більше — дуже високий рівень ригідності.

Психолог додає всі бали за 4 шкалами і визначає показник схильності до суїцидальної поведінки:

0-38 балів — рівень схильності до суїцидальної поведінки низький;

39-45 балів — рівень схильності до суїцидальної поведінки потребує уваги до підлітка;

46 балів і більше — рівень схильності до суїцидальної поведінки високий, потрібна корекційна робота.

Додаток Б

Програма соціальної реабілітації неповнолітніх з протиправною поведінкою

Програма (Крок до себе) складалася з чотирьох тижнів, по дві вправи на тиждень, кожне заняття включало вступну частину, практичні вправи, обговорення та підсумкову рефлексію. Мета програми полягала у формуванні навичок самоконтролю, розвитку емоційної стабільності та конструктивної взаємодії, усвідомленні наслідків девіантної поведінки, створенні підтримувального середовища у школі та залученні родини до процесу соціальної реабілітації.

Перед початком занять особлива увага приділялася підготовці кожного етапу програми. Було забезпечено необхідні матеріали: картки, аркуші, фломастери, макети для творчих вправ, а також приміщення, де учні могли відчувати себе комфортно та безпечно. Розроблявся чіткий план кожного заняття: послідовність вправ, тематика, час для обговорення та рефлексії, можливі реакції учнів і способи корекції перебігу заняття. Особливу увагу приділяли створенню психологічного клімату довіри та підтримки.

Індивідуальні матеріали готувалися з урахуванням особливостей учнів, рівня розвитку та потенційних проблем у соціальній взаємодії. Ролі педагогів та психологів на кожному занятті були заздалегідь узгоджені, а також продумані

сценарії вправ, запитання для дискусій та додаткові завдання для активного залучення учнів. Перед початком роботи проводилися короткі внутрішні репетиції для перевірки готовності матеріалів і логічності послідовності занять, що забезпечувало комфортне та продуктивне середовище для підлітків.

Тиждень 1

Заняття I. «Дерево емоцій»

Час: 40 хв.

Мета: Усвідомлення власних емоцій та внутрішніх ресурсів, розвиток саморефлексії та емпатії.

Хід роботи:

1. Вступ (5 хв):

Психолог вітає учнів, пояснює мету вправи – дослідити свої емоції та внутрішні ресурси через метафору дерева.

Символіка: корені – сімейні цінності, стовбур – внутрішні ресурси, гілки – емоції та реакції.

2. Основна частина (25 хв):

Учні малюють дерево на аркушах, відображаючи сімейні цінності, ресурси та емоції. Кожен презентує своє дерево, розповідає про вплив різних подій на власні емоції. Психолог ставить запитання для рефлексії: «Що для тебе є опорою?», «Які емоції тебе підтримують?»

3. Обговорення та рефлексія (10 хв):

Групова дискусія: як усвідомлення емоцій допомагає контролювати поведінку. Учні обговорюють, які внутрішні ресурси допомагають впоратися з конфліктами.

Прогрес: учні стали більш відкритими для спілкування, підвищилась самосвідомість та емпатія.

Заняття II. «Моя історія у трьох об'єктах»

Час: 40 хв.

Мета: Усвідомлення власного життєвого досвіду та формування довіри в групі.

Хід роботи:**1. Вступ (5 хв):**

Психолог пояснює завдання: кожен учень обирає три предмети, які символізують важливі події життя.

2. Основна частина (25 хв):

Учні обирають предмети та готують коротке пояснення їх символіки. Презентація кожним учнем свого вибору, коментарі та запитання від групи.

3. Обговорення та рефлексія (10 хв):

Психолог підводить підсумки: як можна передати життєвий досвід через символи. Акцент на взаємоповазі та уважному слуханні.

Матеріали: предмети з життя учнів або символічні картинки.

Очікуваний результат: покращення довіри, комунікативних навичок та усвідомлення власного досвіду.

Тиждень 2**Заняття III. «Ланцюг підтримки»**

Час: 35 хв.

Мета: Розвиток емпатії, взаємопідтримки та позитивної взаємодії в групі.

Хід роботи:**1. Вступ (5 хв):**

Психолог пояснює, що учні по черзі називатимуть позитивні якості однокласників.

2. Основна частина (20 хв):

Учні по черзі називають компліменти або позитивні якості. Можливе творче завдання: придумати «суперсилу» для однокласника.

3. Обговорення та рефлексія (10 хв):

Аналіз реакцій учнів, обговорення, як компліменти впливають на психологічний клімат. Акцент на формуванні підтримуючого середовища.

Матеріали: картки для запису позитивних якостей.

Очікуваний результат: підвищення емпатії та готовності підтримувати однокласників, формування першого рівня довіри.

Заняття IV. «Емоційний калейдоскоп»

Час: 35 хв.

Мета: Розпізнавання емоцій та розвиток самоконтролю в повсякденних ситуаціях.

Хід роботи:

Вступ (5 хв):

Психолог пояснює значення розпізнавання емоцій та контролю власної поведінки.

2. Основна частина (20 хв):

Учні отримують картки з емоціями, показують різні ситуації (суперечка, радість, розчарування). Група обговорює, як можна конструктивно реагувати на емоції.

3. Обговорення та рефлексія (10 хв):

Підсумок: які емоції впізнали учні, які стратегії управління емоціями були запропоновані.

Матеріали: картки з емоціями, аркуші, фломастери.

Очікуваний результат: підвищення усвідомленості емоцій та здатності підбирати конструктивні способи реагування.

Тиждень 3

Заняття V. «Місце за столом переговорів»

Час: 40 хв.

Мета: Формування навичок мирного вирішення конфліктів, уважності до думок інших та відповідальної взаємодії.

Хід роботи:

1. Вступ (5 хв):

Психолог пояснює значення конструктивного вирішення конфліктів у школі та в житті. Обговорюється, що конфлікти можуть бути корисними, якщо їх правильно розв'язувати.

2. Основна частина (25 хв):

Учні діляться на групи по 3–4 особи. Кожна група отримує сценарій конфліктної ситуації (наприклад, суперечка за місце в класі, розподіл обов'язків у проекті). Завдання: знайти мирний шлях вирішення проблеми, пропонуючи різні варіанти, слухаючи одне одного. Психолог стежить за тим, щоб усі учасники брали участь та дотримувалися правил конструктивної дискусії.

3. Обговорення та рефлексія (10 хв):

Кожна група презентує своє рішення та пояснює, як вони дійшли компромісу. Психолог робить акцент на ролі слухання, взаємопідтримки та взаємної поваги у групі.

Матеріали: картки зі сценаріями конфліктів, аркуші для запису рішень, фломастери.

Очікуваний результат: підвищення навичок переговорів, уміння слухати інших і знаходити спільне рішення.

Заняття VI. «Проект «Моє маленьке місто»

Час: 50 хв.

Мета: Розвиток командної роботи, лідерських якостей, відповідальності та взаємоповаги.

Хід роботи:

1. Вступ (5 хв):

Психолог пояснює, що спільний проєкт допомагає зрозуміти значення ролей у команді та важливість взаємодії.

2. Основна частина (35 хв):

Учні діляться на групи по 4–5 осіб.

Завдання: створити макет «свого маленького міста» (школа, парк, дороги, будівлі).

Під час роботи:

Розподіл обов'язків між учасниками (хто малює, хто пише правила, хто презентує). Обговорення правил співпраці та організації міста (зокрема правила безпеки та дружнього спілкування). Психолог стежить за тим, щоб усі учні були залучені, допомагає у вирішенні суперечок і сприяє конструктивній взаємодії.

3. Обговорення та рефлексія (10 хв):

Кожна група презентує макет міста та пояснює правила, які вони запровадили.

Обговорення: що вдалося, що можна покращити у взаємодії, які навички розвитку лідерства проявили учасники.

Матеріали: папір, картон, кольорові олівці, фломастери, наклейки.

Очікуваний результат: покращення командної взаємодії, розвиток лідерських якостей, усвідомлення значення кожної ролі в групі

Тиждень 4**Заняття VII. «Зім'ятий папірець»**

Час: 20–25 хв.

Мета: Усвідомлення наслідків агресивної поведінки, розвиток емпатії та відповідальної поведінки.

Хід роботи:**1. Вступ (5 хв):**

Психолог пояснює символіку аркуша паперу: «папір – це душа людини, його можна скрутити, але не повернути в первісний стан».

2. Основна частина (10–15 хв):

Учні отримують аркуші паперу, скручують їх, розуміючи символіку образ і агресії. Психолог ставить запитання: «Що відчуваєш, коли бачиш зім'ятий папірець?» «Що можна зробити, щоб уникнути такого впливу на інших?» Учні діляться власними прикладами конфліктів і обговорюють, як можна вирішувати конфлікти без шкоди для інших.

3. Обговорення та рефлексія (5 хв):

Психолог підводить підсумок: важливість самоконтролю та взаємоповаги.

Матеріали: аркуші паперу, фломастери.

Очікуваний результат: підвищення усвідомлення наслідків конфліктів, розвиток емпатії та бажання уникати агресії.

Заняття VIII. «Будинок»

Час: 30–35 хв.

Мета: Усвідомлення ролі кожного у групі, розвиток навичок співпраці та командної роботи.

Хід роботи:

1. Вступ (5 хв):

Психолог пояснює метафору «будинку»: кожен учасник – елемент конструкції, і від того, як він взаємодіє, залежить міцність будинку.

2. Основна частина (20–25 хв):

Кожен учень обирає роль (стіна, двері, вікно, квітка тощо). Учні разом будують «символічний будинок», враховуючи взаємодію та значення кожної ролі. Психолог спрямовує, як співпрацювати, ділитися ідеями та допомагати одне одному.

3. Обговорення та рефлексія (5 хв):

Учні розповідають про свій вибір ролі та як він допоміг групі. Психолог підкреслює цінність співпраці та відповідальності за колективний результат.

Матеріали: картон, фломастери, наклейки.

Очікуваний результат: закріплення командної взаємодії, усвідомлення значення власної ролі у групі.